

А.М. Соян

ЛИТЕРАТУРА ШИНЧИЛЭЭР ЭРТЕМЧЕ КИРИЛДЕ

Кызыл
2022

Федеральное государственное бюджетное образовательное
учреждение высшего образования
«Тувинский государственный университет»

А. М. Соян

Литература шинчилээр эртемче киирилде

Кызыл – 2022

УДК 82.0(075.8)

ББК 83я73

С 70

Тываның күрүне университетинин
Өөрөдилге-методиктиг чөвүлели бадылаан

Печатается по решению учебно-методического совета
«ФГБОУ ВО Тувинский государственный университет»

Рецензенты

Ц. Уламсурэн, к. филол. н., доцент кафедры тувинской филологии и общего языкознания

А. А. Майынды, учитель родного языка и литературы высшей категории МБОУ СОШ № 11 г. Кызыла

Соян, А. М. Литература шинчилээр эртемче кирилде : практикум / А. М. Соян. — Кызыл : ТывКУ-нуң парламента-редакция килдизи, 2022. — 67 ар. — Сөзүглел : боду.

Практикум 44.03.05 Педагогиктиг өөрөдилге, «Төрөөн дыл, литература» болгаш «Даштыкы дыл (англи дыл)» деп бакалавриат программанын шингээдип ап турар студентилер «Введение в литературоведение» («Литература шинчилээр эртемче кирилде») деп эртемни өөренип тургаш, ажыглаар кылдыр тургускан.

Соян, А. М. Введение в литературоведение : практикум / А. М. Соян. — Кызыл : Издательство ТувГУ, 2022. — 67 с. — Текст : непосредственный.

Практикум предназначен для студентов-бакалавров направления подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки), профилей «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (английский язык)» для изучения дисциплины «Введение в литературоведение».

© А. М. Соян, 2022

© Тувинский государственный университет, 2022

ДОПЧУЗУ

Эге сөс	4

I ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРА – СӨСТҮҢ УРАН ЧҮҮЛҮ..... 5

1.1. Чечен чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлеринин аразында туружу.....	6
1.2.1. Чечен чогаалдың аймак болгаш хевирлеринин дугайында билиг	8
1.2.1.1. Эпос, ооң хевирлери.....	8
1.2.1.2. Лирика болгаш ооң жанрлары.....	10
1.2.1.3. Лиро-эпос аймаа, жанрлары	16
1.2.1.4. Драма болгаш ооң хевирлери.....	16

II ЭГЕ. ЧЕЧЕН ЧОГААЛ, ООҢ УТКАЗЫ, ТУРГУЗУУ 20

2.1. Тема болгаш тематика, идея, идеялиг утка.....	20
2.2. Композиция болгаш ооң кезектери.....	22
2.3. Сюжет болгаш фабула дугайында билиг	26
2.4. Уран-чечен овор-хевир	27
2.5. Проблематика.....	31
2.6. Литературлуг субъектинин типологиязы.....	32
2.7. Чечен чогаалда хронотоп.....	34

III ЭГЕ. ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЫЛЫ..... 36

3.1. Троптар болгаш стилистиктиг фигураларның хевирлери	36

IV ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЧОРУЛГАЗЫ БОЛГАШ ООҢ КАТЕГОРИЯЛАРЫ..... 41

4.1. Литературлуг угланышкыннар, агымнар болгаш школалар	41
4.2. Герменевтика	43

ЛИТЕРАТУРА .....

КАПСЫРЫЛГАЛАР .....

ЭГЕ СӨС

Литература – кандыг-даа чоннуң культуразының чарылбас кезээ. Ол сөстүң уран чүүлүнгө хамааржыр. Чечен чогаал сагыш-сеткилди байыдарының, чаагайжыдарының бир аргазы болуп чоруур. Сөстүң дузазы-биле овур-хевирлерни тургузарынга, амыдыралды көрүнчүктелдиреринге чогаалчы салым-чаяанныглар улуг үлүг-хуузун кирип чоруур. Чогаал бижиирде болгаш сайгарарда херек теория билиглерин, ооң утказы, тургузуу, онзагай шынарларын «Литература шинчилээр эртемче кирилде» деп эртемге өөренир.

Практикумну сургуулдарның ук эртемни шингээди ап тура, чедип алыр билиглерин практика кырынга боттандырап сорулга-биле кылган. Ону студентилер чечен чогаалдың бот-онзагай шынарларын, уран чүүлдүң өске хевирлеринден ылгалдыг талаларын ожаап көрүп алырынга таарыштыр тургускан.

Практиктиг онаалгаларны белеткээрде, аңгы-аңгы жанрларга бижиттинген чогаалдардан сөзүглелдерни алган.

Практикум чүгле сургуулдарга эвес, а ниитизи-биле чечен чогаалды сонуургап чоруур кижилерге, башкыларга ажык-дузалыг.

І ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРА – СӨСТҮҢ УРАН ЧҮҮЛҮ

Чечен чогаал дээрге амыдыралдың көрүнчүү. Ол уран чүүлдүң бир хевиринге хамааржыр. Литература ниитилел амыдыралында улуг рольду ойнап, кижилерни ёзулуг кижилер кылдыр хевирлээринге ужур-дузаны чедирип турар. Чогаалдың кол нургулайында бир чугула талазы – кижизиг чорукту суртаалдаары. Чогаалчылар янзы-бүрү овор-хевирлерни, уран чурумалдыг аргаларны ажыглап тургаш, сагыш-сеткилди чаагайжыдарынга, келир салгалды амыдыралдың шын оруунче углаарынга киржиپ турар. Ынчангаш чечен чогаалдың бот-онзагайын ниитизи-биле литература шинчилээр эртемге өөренир.

Антиктиг үеде-ле чогаалга хамаарышкан ажылдар турган. Ат-сураглыг философ Платон бодунуң үзел-бодалдарын «Күрүне» деп ажылынга илереткен. Ында бижээни-биле алырга, ниитилелде кол чүүл – чогаадыкчы чорук. Чогаалчы кижиги долгандыр турар улуска чечен чогаал дамчыштыр чаагай бодалдарны чедирер ужурулуг.

Литература шинчилээр эртемде база бир ады билдингир эртемден – Аристотель. Шылгарангай философ «Поэтика» деп улуг ажылында чогаалчыларны шүлүкчү, прозачы, драматург деп аңгылабайн, оларның шуптузун шүлүкчүлөр деп адаан. Чогаалды бижииирде, эң-не кол теория – өттүнүүшкүн теориязы деп Аристотель демдеглээн. Чүге дизе хөй кезинде амыдыралда болуп турар болушкуннарга даянып, оларны үлегер-чижек кылгаш, чогаалды бижиир.

Аристотельдин база бир кол ажыглап турган термини – катарсис. Ол сагыш-сеткилдин арыгланыышкыны дээн уткалыг. Айыттырган ажылдың чедиинкинеринин бирээзи – шии аймааның трагедия жанрын тодаргай сайгарып көргени.

Литература шинчилээр эртемнің сайзыраарынга үлүг-хуузун кириген эртемденнерге Гораций база хамааржыр. Ол «Поэтическое искусство» («Шүлүктээн уран чүүл») деп ажылды бижээн. Ында чогаалды бижииирде, кандыг дүрүмнерге чагыртырын сайгарган. Оон аңгыда бо ажылда уран чурумалдыг аргаларны канчаар ажыглаарын, чүнү чуруурун, бурганны, хаанның овор-хевирин канчаар тургузарын кичээнгейлиг сайгарган.

Литература шинчилээр эртемче кирилдениң (ЛШЭЖ) кол сорулгазы: чечен чогаалды, ооң тыптып келгенин, ниитилелге салдарын, хөгжүлдесин шинчилеп өөренири болгаш чараш мөзү-шынарны хевирлээри. Ук эртем үш кол адырлыг: литература төөгүзү, литература теориязы, литература критиказы. Олар аразында сырый харылзаалыг.

Литература төөгүзүнүн өөренир чүүлү – кайы-бир чоннун литературазының тыптып келгенинден тура амгы үеге чедир сайзыралын хайгаарап, шинчилээри.

Литература теориязы чечен чогаалдың бижиттинген төөгүзүн, ооң кандыг жанрга хамааржырын, кандыг дүрүмнерге чагыртып бижиттингенин өөренир.

Литература критиказы чечен чогаалдың чедимчелиг болгаш чедимче чок талаларын сайгарар, ооң ниитилелге азы кижилерге чедирип турар ужур-дузасын тодарадыр.

1.1. Чечен чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлеринин аразында туружу

Литератураның хөгжүм, чурулга болгаш уран чүүлдүн өске-даа хевирлеринден кол-ла ылгалы – сөс. Ооң дузазы-биле делегейни, кижини, амыдыралды, бойдушту, ниитилелди чуруур.

Онаалга 1. Николай Добронравовтун ыр апарган «Надежда» деп билдингир шүлүүнүн чижээнге уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринин аразында сырый харылзаазын тайылбырлаңар. Орус дылда сөзүглелдин тыва дылче очулгазының деңнелин сайгарыңар. Чогаалдың идеязын илередип турар дүлгүүр сөстөрни илерединер.

Идегел

Танывазым сылдыс чырып тур,
Дагын база ужуп бар чор бис.
Ам катап аравыс ыраан,
Аэродромнар, хоорай оттары...
Мында бисте частыг, туманныг,
Эртенги хаяа база шириин,
Мында билбезим кокпаларда
Элдеп, солун ужуралдар хөй.

Идегел – черимге компазым ол,
Кежик-чол – дидим дээш шаңналым,
Ийлээр чыгыы ынак бажыңым
Кезээде-ле ырым болгай аан.

Ырай бээрге, чүү-даа бүлүртүн,
Ылап ындыг, бүзүрөп көр даан.
Кызаңнааштыг булут эсти бээр,
Кылык аңаа эпчок ышкаш боор.
Чүглө эки манап өөренир,
Чүглө маажым, хедер чүткүп чор,
Чүглө ынчан кежик сеңээ келир,
Чүмү-биле сээнии болу бээр.

Мону чүглө уттуп болбас бис:
Москваның көккүр чыварын,
Ынакшылдыг карактар одун
Ырывыска чедир ырлаар бис...
Ам база аравыс ыраан,
Аравыста хоорайлар чайнаан,
Идегелге тураскаал ышкаш,
Имир дээрде сылдыс хып туру. (Менги Ооржак очулдурган)

Онаалга 2. Аристотельдин «Поэтика», Лессингинин «Лаокоон, или О границах живописи и поэзии», Н. Буалонун «Поэтическое искусство» деп ажилдарын номчааш, рецензиядан бижинер.

Онаалга 3. Мария Күжүгеттин «Сеткилим орбазында» деп шүлүүндөн одуругларда сөстүн окур-хевирин чураанын, оон чогаалда кандыг хүлээлге күүседип турарын сайгарыңар.

Сеткилим орбазыңа домак дүшкөш,
Чежик чүрээмни чүглөп, күткүүрге,
Чечен хөөн үндүрүп чадап-ла чордум.

Човулаң чоттунуп, чечектер чазылган...
Чолумнун чүгенин холумга тудупкаш,
Сорунзалыг, чараш аялга ырлаан мен –
Сеткилим орбазында шүлүк дүштү бе?

1.2.1. Чечен чогаалдың аймак болгаш хевирлеринин дугайында билиг

Аймак – дөмей литературлуг шынарларлыг чогаалдарнын бөлүү. Оларны ылгаары авторнуң амыдыралды кандыг көрүштен чураанындан хамааржыр. Чечен чогаалда үш кол аймак бар:

- Эпос;
- лирика;
- драма.

Эпос биле лириканың аразында турар лиро-эпос аймаа база бар.

Хевир – чечен чогаалдың аймаанга хамааржыр поэтиктиг тургузугнуң быжыг хевир.

Жанр – литературлуг хевирнин иштинде утка, тургузуг болгаш хүлээлге аайы-биле катчып келген чогаалдар бөлүү.

Онаалга 4. Дараазында терминнер болгаш билиглер литература шинчилээр эртемнин кайы адырларынга хамааржырын тус-тус тодарадынар:

- а) литературлуг методтар;
- б) шүлүк чогаалының үндезиннери;
- в) уран-чечен чугааның онзагайлары;
- г) чечен чогаалдың композиция, темазы;
- д) чечен чогаалдың аймактары, хевирлери, жанрлары.

Онаалга 5. Дараазында чогаалдарнын аймаан, хевирин болгаш жанрын тодарадынар: Кызыл-Эник Кудажи «Дирде-Макдо», Николай Куулар «Дангына», Салчак Тока «Араттын сөзү», Степан Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу», Алексей Бегзин-оол «Болчаг», Александр Даржай «Кизи нүүрү», Шангыш Монгуш «Пропхротрол».

1.2.1.1. Эпос, оон хевирлери

Эпос тоожуушкун аянныг болур. Эпос чогаалдарында кол черни тоожукчу маадыр ээлеп турар. Хемчээлинин аайы-биле эпостун хевирлери биче, ортумак, улуг деп бөлүктөргө чарлып турар. Эпос аймааның биче хевирлеринге чечен чугаа, новелла,

авторлуг тоол, очерк хамааржыр. Ортумак хевири – тоожу, а улуг хевирлеринге эпопея, роман, роман-эпопея хамааржыр.

Онаалга 6. Салчак Токаның «Каргыга чорааным» деп очеригин (капсырылга 1) номчааш, дараазында айтырыгларга харыылап, онаалгаларны күүседиңер:

- а) чогаалдың аймаан, хевирин, жанрын тодарадыңар;
- б) чогаалды очерк жанрынга хамаарыштырган барымдаалары чүдел? Чижектерни кирип тургаш, бадыткаңар.
- в) Каргы сумузунуң ниити социал-экономиктиг байдалын канчаар чураанын сайгарыңар.
- г) Чут темазын чогаалда чырыткан ужур-дузазы чүдел?
- д) Чогаалда ады кирген черлерге даянып, литературлуг картадан чуруңар;
- е) Авторнуң чырыдыышкын айтырыын чидиг кылдыр көдүргениниң кол чылдагааны чүдел?

Онаалга 7. Салчак Тамбаның «Доңгада кадык» деп шүлүктээн тоолун номчааш, дараазында айтырыгларга харыыланаңар:

- 1. Шүлүктээн тоолдун кол темазы чүл?
- 2. Чүгө чогаалдың жанрын шүлүктээн тоол дээнил? Ооң аас чогаалы-биле харылзаазын тодарадыңар.
- 3. Бадарчы ламаның овор-хевирин бижинер. Ону төлептиг азы төлөп чок маадыр деп санаар бе, чүгө? Бодалыңарны тодаргай чижектер-биле бадыткаңар.
- 4. *Сөгече, тоолга, кадык* деп сөстөрнүң уткаларын тайылбырланаңар. Оларның чогаалда күүседип турар хүлээлгезин тодарадыңар.
- 5. Чогаалда кандыг сатириктиг утка киргенил?

Онаалга 8. Романның аңгы-аңгы жанрларын аданаңар. Жанр бүрүзүңгө дүгжүр роман хевиринге бижиттинген орус болгаш тыва чогаалчыларның чогаалдарын чижек кылдыр кииринер.

Онаалга 9. Тоожунуң аңгы-аңгы жанрларынга чижектерден орус болгаш тыва чогаалчыларның чогаалдарынга даянып кииринер.

Онаалга 10. С.Сюрюн-оолдуң «Ногаан ортулук» деп тоожузундан үзүндүлерни (капсырылга 2) номчааш, дараазында айтырыгларга харыыланар:

1. «Ногаан ортулук» деп ат чүнүң символу болуп турарыл?

2. Пейзаж чурумалы чогаалда кандыг хүлээлге күүседип турарыл?

3. Тоожуда кандыг проблемниг айтырыгларны көдүргенил?

4. Чогаалда тоожукчу маадырның овор-хевирин сайгарыңар.

5. «*Эртежи кижиги эътке дужар*» деп-даа чугаа бар», «*Бот чүвези борзуг*» дижир деп домактарның аас чогаалы-биле харылзаазы чүдөл?

6. Саая Салбаковнаның овор-хевирин сайгарыңар.

7. Ашак-оолдуң овор-хевирин сайгарыңар.

8. «*Бергедээн хөл бо, өлүмү чоокишулаан. Чадаананың Бора-Хөл канчалчык, ол дег, ис чок чиде бээр хөл бо*» деп домактар-биле кандыг чидиг айтырыгны көдүргенил?

9. Чогаалдың кол темазы чүл? Иштики темаларын база айтыңар.

1.2.1.2. Лирика болгаш ооң жанрлары

Лирикага кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң байдалын, дойлуушкуннарын, хөлзээшкиннерин, делегейни канчаар хүлээп ап турарын илередир. Лирика аймааның жанрларынга шүлүк, ода, гимн, идиллия, сонет, элегия, романс, мадригал, эпиграмма, эпитафия хамааржыр.

Онаалга 11. Эдуард Мижиттин *чаңгыс одуруг шүлүктериниң* онзаланып турар талаларын сайгарыңар. Бердинген чогаалдарның адында чаштып чыдар символдуг уткаларны тайылбырланар.

Күзелдер

Ижерге-даа, дораан суксаар, чигири хөй суксун ышкаш.

Шалбаа биле булут

Чоокта чаа-ла кады ужуп чордувус чоп.

Дээр биле кижги

Дүп чок ийи тамы ынчаар удур-дедир көржүп-ле чор.

Таакпы

Чылдар ыш бооп бурулаарга, назын хып каап, кызырлып чор.

Онаалга 12. Э.Мижит дараазында шүлүүнүн хевирин чүгө *рондо* деп тодаратканыл? Чижектерден кирип тургаш, бадытканар. *Рондонуң* шынарлары кандыгыл?

Ынакшылда, аржаан сугнуң бажында дег,

Ырнын, самнын дөзү бар деп билир чордум.

Хандыкшылче хандыр кирип, көргөн тудум,

Карак чажы, халак сөстүң ужу база

Ында дээрзин, ыы-сыым төккеш, ынчан билдим.

Ынчалза-даа аржаан безин аарыгны

Каданнаткаш, тура тыртып октаары дег,

Карак чырыыр чаштар база ында болду,

Ынакшылда...

Ынчангаш-ла алгап чор мен, чүгө дээрге

Ыяк билдим: Чуртталганы аай-дедир

Кавайда чаш төлдүң хөглүг каткызындан

Кажыыдалдың ыызынга чедир чайгаан

Ыдык мөңгө Ааткыштын ыры чүглө –

Ынакшылда!

Онаалга 13. Эдуард Мижит дараазында шүлүүнүн жанрын *улуг ожук даштары* деп тодараткан. Ооң биче ожук даштарындан ылгалы чүдел? Бердинген улуг ожук даштарының философчу уткасын тайылбырлаңар. Чер – Дээр – Кижги деп триаданың символдуг уткасы чүнү илередип турарыл?

УЛУГ ОЖУК ДАШТАРЫ

Чер – Дээр – Киж

Чер

Бяштарын, челээштерин, даглар бажын,
Бяңгылыг ырлаан кужун ыдарга-даа...
Ырак-ла-дыр. Дээр чедер арга чок-тур.

Дээр

Карак базып, сылдыстарын чивеңнедип,
Катап-катап кыйгы салып, динмирээш-даа,
Харыы албаан, Черден харыы албайн барган.

Киж

Бажы болгаш чүрээ-биле Черни, Дээрни
Бар шаа-биле баглап, доңнап тудуштурган
Багана дег сагыш-хөңнү быжыг, бедик.

Онаалга 14. Э.Мижит дараазында шүлүүн чүгө *верлибр* жанрынга хамаарыштырганыл? Ук жанрның ылгавыр демдектерин тыпкаш, бодалыңарны тодаргай чижектер-биле бадыткаңар.

БУСТУУШКУН

(Бузундулар)

Өөрүшкүлүг

чулчургулап, каттыргылап,
ойнап орган кем чок төлдүң
сайзана деп
кежик долган делегейин
каржы киж
чуура базып
эрте бээрге,
кандыг ийик?

Талыгырда
оъттаан хой дег булуттарлыг,
бодамчалыг ыт чок орап
кырганнар дег тайга-сынныг,
чоокшулаарга,
душтук кызын кужактапкан

күдер эр дег,
хериминде чодураалыг
бажың көстүр
чурумалды
оожургалдыг
бодалдарга
алзывыткаш,
магадап каап олуруңда,
бир-ле киж
соңгаң шилин
чыжырт кылдыр
буза шаапса,
кандыг-ла ийик?
Шак-ла ынчаар...
чашкы шаамның
чырык болгаш
буян долган
делегейи
"чыжырт" кынган.
Чаштанчылар,
бузундулар
ол-бо чүкче
тарай дүжүп,
чамдыктары
чаагым куду
чаштар болуп
агып батты;
өскелери
өзүм-баарым,
өкпе-чүрээм,
сеткил-хөңнүм
ханызынче балыглапты;
артканнарын
амдыгаа дээр
чыып чадап,
оран кезип
дилеп чор мен.

Онаалга 15. Сылдыс Донгактың *дөрттээн шүлүүнде* кандыг элдээртигни уран сөстүң дузазы-биле синиргенил? Чогаалда овор-хевирлерни тодараткаш, амыдыралда маадырларның салым-чолу-биле холбанар. Шүлүктүң жанры идеяны илередиринге кандыг салдарны чедирип турарыл?

Куштар уяларын каап чадай ужуптулар,
Караам чажы менден чарлып, бүлдеш кынды.
Куштар чазын уяларын эргип келир,
Кагган эжин эргип келир уруг бар бе?

Онаалга 16. Литератураның кол укталган дөзү аас чогаалы болур. Виктор Сагаан-оолдун “Он алышкылар” деп (капсырылга 3) шүлүүнүң фольклор-биле харылзаазын тодарадып бжиңер. Чижектер-биле бадыткаңар. Ооң өске чогаалдар-биле үн алчып турар, дөмейлешкек талаларын бжиңер. Аас чогаалындан үлегерлээн кандыг хевир-майыктар шүлүктө барыл?

Онаалга 17. Лириканың аңгы-аңгы жанрларынга чижектерден орус болгаш тыва чогаалчыларның чогаалдарынга даянып кириңер.

Онаалга 18. Омар Хайямның *рубаилеринде* илереттинген философчу бодалдарны тодарадыңар.

Мээң чүрээм, кээргелди дилеве даан,
Мегечи бо өртемчейден шын дилеве.
Кударалдың эми база мында чок ийин,
Хупуразын, чоор сен ону, дилеве даан. (Александр Бегзи очулдурган)

Эки, багай, ядыы, бай-даа чораан киж
Эрлик оран, дываажанче аъттаныптар.
Ынаар углай барган киж каттап келбээн,
Эглип, дедир келир мен деп идегеве. (Борис Казырыкпай очулдурган)

Онаалга 19. Классиктиг *япон танкаларда* чырыткан кол айтырыгларны болгаш бодалдарны тодарадыңар.

Сагами агай

Уштуктарым

Ундаралдан көк суг болду.

Аш-чуттан, ядаралдан

Аймавадым, чүү-даа канчаар,

Адым-сураам чамда дүштү. (Менги Ооржак очулдурган)

Фудзивара-но Мототоси

Шалың суундан чечек сергээр,

А сен меңээ

Чанып кээр бооп аашкындың.

Алага баар, кончуунну көр,

Аалывыста база бир күс... ((Менги Ооржак очулдурган)

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Александр Даржай «Авамга чечээм» деп чогаалының жанрын боодал сонет деп айыткан. Ооң чылдагааннарын тодарадыңар.
3. Монгуш Доржунуң шүлүк чогаалын Россияга XX векте тывылган «оожум лирика» деп угланышыңа хамааржыр бөлүк шүлүкчүлөргө шүлүк чогаалы-биле чүгө деңгей көрүп болурул?
4. Л.Дампилованың «Мотив двойничества в поэзии Эдуарда Мижита» деп статьясын конспектилеп алгаш, ында чүңүң дугайында бижип турарыңа хамаарыштыр 10 домактан тургустунган аннотациядан бижигер.
5. Монгуш Доржунуң «Херэеженге ынак чордум» деп шүлүүнде илереттинген лириктиг хөөннөргө сайгарыңар.
6. Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктөргө мифологияның чедирген салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.
7. Николай Кууларның шүлүктөргө жанр-хевир талазы-биле онзагайларыңа хамаарыштыр дыңнадыглардан кылыңар.
8. Роман Лудуптуң ожуң даштарының өскөлөрдөн ылгалдыг талаларын сайгарыңар.
9. Екатерина Танова кандыг жанрларга шүлүктөргө бижип чорааныл? Дыңнадыглардан кылыңар.

- 10.«Сонет хевирин сайзырадырынга үлүүн киирген орус болгаш тыва чогаалчылар» деп темага аңгы-аңгы рефераттардан белеткеңер.
- 11.Мария Күжүгет чүү деп шүлүк хемчээлин тыва литературага турумчутканыл?
- 12.Э.Мижиттиң тыва шүлүк чогаалында турумчуваан, чаа жанрларга бижиттинген шүлүктериниң онзагайларынга хамаарыштыр илеткелдерден белеткеңер.

1.2.1.3. Лиро-эпос аймаа, жанрлары

Эпос биле лириканың аразында турар лиро-эпос аймаа база бар. Ол тоожуушкунну болгаш лириктиг хөөннерни чаңгыс черге каттыштырар. Жанрларынга шүлүглел, баллада, басня, шүлүктээн роман хамааржыр.

Онаалга 20. Монгуш Доржунуң «Чойганмаа», Михаил Лермонтовтуң “Баллада” (“Куда так проворно...”) деп балладаларын номчааш, оларны деңнеп, баллада жанрының им-демдектерин илерединер.

Онаалга 21. А.Үержааның «Ногаан аът» деп шүлүглелинде үениң кандыг чидиг айтырыгларын көдүргенин анализтеңер. Чогаалда овур-хевирлерни тургусканынга хамаарыштыр үзел-бодалдарыңар-биле үлежиңер. Шүлүглелдиң мифология-биле холбаазын тайылбырлаңар.

Онаалга 22. Эзоптуң, Иван Крыловтуң, Лидия Иргиттиң басняларын номчааш, оларда мөзү-шынар айтырыгларын чырытканын сайгарыңар. Чедимчелиг болгаш чедимче чок талаларыңа хамаарыштыр дискуссиядан чорудуңар.

1.2.1.4. Драма болгаш ооң хевирлери

Драма – чечен чогаалдың аймактарының бирээзи. Ол – хөй уткалыг термин. Шииниң хевирлериниң бирээзи деп уткада база ажыглаттынып турар. Драма чогаалдарында делгеренгей тоожуушкун чок, ында кол черни чөрүлдээ ээлеп турар. Сөзүглел киржикчилерниң монологтарындан, диалогтарындан, полилогтардан, репликалардан, ремаркалардан тургустунар.

Драманың хевирлери: трагедия, комедия, драма, трагикомедия, мистерия, мелодрама, водевиль, фарс.

Шииге ремаркалар база аажок улуг ужур-дузалыг.

Ремарка (франц. – тайылбыр, демдеглел) – персонажтарның аажы-чаңының, чугаазының аянын, даштыкы хевирин, кылдыныгларын авторнуң өмүнээзинден кысказы-биле тайылбырлааны. Ону актёр кижиге чугаалавас.

Ремаркалар азы сцена айтышкыннары бүдүн чүүлдүн кези кылдыр билдинер. Оларның кол хүлээлгелери:

- тайылбыр бээр;
- немелде кандыг байдалдар, негелделер барын айтыр;
- утка тодарадыр;
- көргүзүгнүң, кылдыныгның кайда болуп турарын айтыр;
- психологтуг байдалды ажыдып көргүзөр.

Драма чогаалдарында кол билиг – чөрүлдээ. Ол – шииинин туттунар кол ооргазы, оон композициязының кол өзээ.

Литература шинчилээр эртемде чөрүлдээлерни ийи улуг бөлүккө чарып турар: даштыкы болгаш иштики.

Даштыкы чөрүлдээлерниң хевирлери:

1. Персонаж (киржикчи) – Персонаж (киржикчи).
2. Персонаж (киржикчи) – Бөлүк.
3. Персонаж (киржикчи) – Долгандыр турар чүүлдер, хүрээлен, байдал.
4. Бөлүк – Бөлүк.
5. Персонаж (киржикчи) – метафизиктиг билиишкин.

Чижээлээрге, багай чүүл-биле демисел, аза-бук-биле демисел.

Иштики чөрүлдээлер дээрге кижинин бодунун иштики делегейи-биле чөрүлдээзи. Чөрүлдээлерниң үнөр кол дөзү персонажтың делегей көрүүшкүнү, социал чылдагааннар, «маадырның иштики делегейи» деп каттышкан чүүлдер болур.

«Үскүлежишкин» деп билиишкинге үндезилеттинген, латин уктуг ийи термин бар: чөрүлдээ биле коллизия. Теоретиктиг ажылдарда бо үеге дээр оларның ажыглаттынарынга хамаарыштыр чаңгыс аай бодалдар чок. Ук терминнер үргүлчү-ле синонимнер кылдыр ажыглаттынып турар. В. Хализевтин ажылдарында, «Литературлуг энциклопедия словарының» статьяларында, Кыска литературлуг энциклопедияда «чөрүлдээ деп билиишкин кызыгы уткалыг:

кажан коллизия ажык болгаш чидиг характерлиг апарганда, ол ажыглаттынар. Ынчангаш «чөрүлдээ» деп терминни маадырларның үскүлежииннери көскүзү-биле илереттинген драма чогаалдарына хереглээр.

Этимологиязын алырга, үстүнде билиишкinnerнин аразында ылгалдар бар. Латин дылда чөрүлдээ дээрге «үскүлежиин», «демисел», «тулчуушкун»; коллизия «үскүлежиин», «сириледири, силгири», «удурланыштыр салыры» дээн уткалыг. Өскээр чугаалаарга, коллизия – чөрүшкөк, карышкак чүүлдер, оларның көскү кылдыр илереттинмээн хевири, а чөрүлдээ – бүдүн болгаш логиктиг төнгөн процесс кылдыр илереттинген чидиг демиселге коллизияның ажык азы көскү кылдыр боттаныры.

Онаалга 23. В. Көк-оолдун «Хайыраан бот» биле А.Островскийниң «Гроза» деп шиилеринин темаларында, чөрүлдээлеринде, маадырларының салым-чолунда дөмейлешкөк болгаш ылгалдыг талаларын тодарадынар.

Онаалга 24. В. Көк-оолдун «Чутту утпаалынар» болгаш Э.Мижиттин «Күлтегин» деп шиилерин номчааш, дараазында онаалгаларны күүседир:

1. Шиилер кайы аймакка, хевирге, жанрга хамааржырыл?
2. Ук чогаалдарның кол темаларын илередиңер.
3. Шиилерниң персонажтарын бөлүктөнөр.
4. Шиилерде ремаркаларның уjur-дузазын тодарадынар.
5. Ремаркаларның бөлүктээшкинин кылыңар.
6. Бердинген чогаалдарның уран-чечен дылын сайгарыңар.
7. Чогаалда болуушкуннарны маадырларның омур-хевирин дамчыштыр чураанын сайгарыңар.

8. В.Көк-оолдун үстүнде айыттыңан шиизинде: *«Чут-биле кандыг демисел кылып тур силер дээрге, хурал үскен кезигүн бе дээр, бөрү-биле кандыг демисел кылып тур силер дээрге, шаажан үрээн чаш уруг бе дээр»* – деп домактын утказын тайылбырлаңар. Ында троптарның кайы хевири ажыглаттыңан-дыр?

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Сөс уран чүүлүнүң дугайында эртем – ЛШЭК-тиң өөренир чүүлү, сорулгалары чүл?
2. Источниковедение, текстология, библиография деп чүл?
3. Библиотеканың чогаал шинчилекчизиниң ажыл-чорудулгазынга ужур-дузазын тодарадыңар.
4. Чогаал шинчилекчизиниң источниковедение, текстологияга хамаарыштыр шинчилелдер чорударынга литературлуг архивтиң ужур-дузазын тодарадыңар.
5. Номчукчунуң сөзүглел-биле диалогу деп чүл? Сөзүглелди номчуп олургаш, оон салдыкпайн, харамдыгып номчуур силер бе азы номчуксавайн баар силер бе, чүге?

II ЭГЕ. ЧЕЧЕН ЧОГААЛ, ООҢ УТКАЗЫ, ТУРГУЗУУ

2.1. Тема болгаш тематика, идея, идеялиг утка

Кандыг-даа чогаалдың чугула чүүлү – ооң темазы. Аңаа хамаарыштыр С.П. Белокурованың «Литература терминнериниң словарьнда» мындыг тодарадылга бердинген: «Тема (от греч. thema – то, что положено в основу) – предмет изображения в художественном произведении: круг жизненных явлений и событий, о которых пишет автор (<https://rus-literary-criticism.slovaronline.com/378-%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0>).

Тематиканың төвүндө «тема» деп термин туруп турар. Аңаа хамаарыштыр эртемденнерниң ажылдары хөй. Ынчалза-даа ук сайгарылгаларда темаларның каттышканын тематика дээр деп ниити чаңгыс аай түңнел бар.

Автор бир-ле солун чүвени көргөш, ооң дугайында бир-ле чүвени сеткип бодааш, чогаалыңа шилип алганы темазының дугайында бодалды, сеткилди сөглээн турар. Ындыг бодалдарны идея дээр.

Чогаалдың идеязы ооң авторунуң ниитилел дугайында үзел-бодалдары, сагыш-сеткили, алыс күзели-биле кезээде холбашкан чоруур. Ынчангаш кандыг-даа чогаалдың идеялиг утказын хоозун бодал кылдыр билип болбас. Чогаалдың идеялиг утказының шын, ханы болуру чогаалчының ниити билиинден, билиглериниң деңгелинден хамааржыр.

Онаалга 25. Орус болгаш тыва литературада кайы-даа аймакка, хевирге, жанрга бижиттинген кандыг-даа чогаалдан номчааш, оларның тематиказын, идеязын тодарадыңар.

Онаалга 26. Дараазында шүлүктөрнүң темаларын болгаш идеяларын тодарадыңар.

*Чуртталга болгаш чаңнык
Сүрүшкек хөй мөгеннерлиг,
Сүүр, бизең Хербис баштап
Кара булут союп үнгөш,
Халыпталдыр дуй ап келди.*

Човаан аъттың тавы-биле
Чортуп, шошкуп чорбужамче,
Аяс кудай караңгылаан,
Аажок суггур чаашкын дендээн.

Кызаңнаашкын шөйлүш диди,
Кыйыывыста чалыы дытты
Чыжырт кынган чаңнык оду
Саглаш кылдыр диле шаапты.

Шыырныккан аът сырбаш кынды,
Чыырлыңайнып, ораны-дыр.
А мен бодум оон дора,
Арным аажок изиңней-дир. (Владимир Кара-Сал)

Шүлүкчүгө

Амыдырал кандыг кончуг солун чоор!
Аравыста соругдал бе, шүлүкчү?
Силерниң чоок эжинер мен – номчукчу,
Шилип алган мергежилим – тудугжу.

Үжүк-биле өрүп, парлаан сөзүңер,
Үндүр чыгган кызыл-хүрөң малгажым
Үүлө-иштиң төрөлдөшкээн сөглээн дег,
Үнүн алчып, аяннажып турганзыг.

Чергелешкен тууйбу болгаш одуруг
Черивистен Дээрге чедир улашсын:
Ай-Хаан уруу – даңгынага сөң-белек,
Алгаг-йөрөөл ыры болуп дыңналзын! (Салчак Молдурга)

Шүлүк бижип олурумда..

Чаяалгалыг салым ышкаш өзүлделиг,
Чаңгыс борбак одуруг дээш деримни төп,
Аткан даңны уткуй бээрим ховар эвес,
амыдырал мени ылгап, өөрөткен. (Монгуш Доржу)

2.2. Композиция болгаш ооң кезектери

Композиция – чечен чогаалдың тургузуу. (https://biblioclub.ru/index.php?page=book_view_red&book_id=482330).

Ол чогаалдың бүгү кезектерин бүдүн система кылдыр тургузар. Композиция иштики болгаш даштыкы деп хевирлерлиг.

Ук терминнің тодарадылгалары дыка хөй. Ынчалза-даа оларның аразында утка талазы-биле кол ийи туруш бар. Бирээзи литературлуг сөзүглелдин кезектерин дензигүүрлээр (ону персонажтар дискурузу дээр), өскези – персонажтарның кылдыныгларының канчаар болу бээрин, болуушкуннарның хөгжүлдэзин көрүп турар (шиинин дискурузу).

Композицияның үндезиннери Аристотельдин «Поэтика» деп ажылында салдынган. Ында трагедияның хемчээл талазы-биле чарлыр кезектерин адаан: пролог, эписодий, эксод, хор кезээ, ооң иштинде парод биле стасим. Пролог дээрге кирилде монолог, чамдыкта сюжеттин дүүшкүнүн көргүскен бүдүн сцена болур. Эписодий – болуушкуннарның (көргүзүглернин) хөгжүлдэзи, диалог сценалары. Эксод – хорнуң чоруй баарын үдээн төнчү ыр. Хор кезээнче стасим кирип турар (актерларның киржилгези чокка хорнуң күүседир ыры). Коммос – солист биле хорнуң катай күүседир ыры

(https://biblioclub.ru/index.php?page=book_view_red&book_id=6942).

Аңгы-аңгы литература терминнеринин словарьларында материалды номчукчуга дамчыдарының аайы-биле композициязының хевирлерин ылгап турар. Оларны каттыштырып, ниитизи-биле түннээрге, мындыг.

Шугумналчак азы дорт композициялыг чогаалдарда болуушкуннар дес-дараалаштыр болуп турар болур. Ол эң-не нептерээн хевирге хамааржыр.

Долгандырыглыг композиция – эгезинде болуушкунну азы үзүндүнү сөзүглелдин сөөлүнгө катаптаары.

Мөөңнээр азы конценрастыг композиция көжегенин хөгжүлдэзинин аайы-биле дөмей болуушкуннарның катаптаарын хаара тудар.

Көрүнчүктелчек композицияның онзагайы: баштай бир персонаж өскезинге хамаарыштыр кандыг-ла-бир кылдыныгны

күүседир, а ооң соонда демгизи аңаа хамаарыштыр база шак-ла ындыг кылдыныг күүседирин негээр катаптаашкын. Чогаалдың эгезинде болгаш төнчүзүндө окур-хевирлер ол-ла олчаан кылдыр катаптап турар база болур.

Чугаа иштинде чугаа – кол төөгүнү чогаалдың персонажтарының бирээзи чугаалап турар болур.

Ретроспекция – тоожуп турар үеде автор эрткен үеже эглип кээп турарын көргүскен композиция.

Шии чогаалының композициязы көжеге, көргүзүглерниң, оларның иштинде киржикчилерниң реплика, диалог, монологтарының, ремаркаларның дес-дараалашкаандан тургустунар.

Композиция – уран чүүлдүн бүгү хевирлеринге хереклеттинер билиишкин. Ол кандыг-бир модельге үндезилеттингеш, эгезинде чогаалдың кол идеязын болгаш авторнуң бодап алган чүүлүн илередир «план» кылдыр хевирлеттинип келир. Бо кезекке композиция кол чөрүлдээниң ажыгтынарынга, хөгжүүрүнге, шийтпирлеттинеринге чагыртыр.

Композиция деп термин уран чурулга биле архитектурадан литература шинчилээр эртемче шилчип келген. Уран чурулга биле архитектурага хамаарыштыр алырга, композиция дээрге чогаалдың аңгы-аңгы кезектерин бүдүн уран чүүл кылдыр тудуштуары.

Ону чамдыкта «архитектоника» деп термин-биле солуп турар.

Композицияның чуруур элементилеринге портрет, пейзаж, интерьер хамааржыр. Олар чогаалдың утказын ажыдарынга, окур-хевирлерни чуруурунга улуг рольдуг. Портрет – маадырның даштыкы окур-хевирин, иштики сагыш-сеткилин көргүзери. Пейзаж – бойдус чурумалы. Интерьер – оран-сава чурумалы.

Оон аңгыда чогаалдарга пролог, эпилог база туруп болур.

Пролог дээрге чогаалдың уран-чечен киирилде кезээ. Ында чогаалдың ниити утказын, сюжедин болгаш кол мотивтериниң угланыышкынын берген болур.

Эпилог дээрге чогаалдың түннел кезээ болур. Ол чогаалдың маадырларының салым-чолун кысказы-биле түңнөп таныштырынарга хереклеттинер.

Онаалга 27. С. Молдурганың “Сөстөр оюну” деп шүлүүнүн композициязын сайгарыңар. Ону ынчаар тургускан чылдагааны чүдел?

Аа,
Ам-на-ла
Аал-оранның,
Амытан-чоннун
Аажок күзеп, манаан
Ак хар, хөртүк, дүвүзү
Арга, хем, шөл, даглары бо
Аян-чоруун эгелээн-дир, оо,
Амыр-менди, эргим кыш, амыр-ла!
Ажылдааштың, кириптериң арткан-дыр,
Ажы-төлдер ойнап-хөглеп амыразын!
Ам, Кыш, сени аян-тээлеп чораан дээш,
Аваң Бойдус шииткелин онаап тур:
Амдыызында календарьга чыт,
Алыс даарта Хааның келир:
Ажыл-херээңни часка
Арыг дужаап бээр сен,
А харын Хөрзүн
Алыры шуут
Албан, Кыш,
Алгай
Аан,
Аа?

Онаалга 28. Сергей Пюрбюнун «Москванын чогаалчыларыңга» деп шүлүүнүн композициязын В.Маяковскийниң чадаланчак шүлүктериниң тургузуу-биле деңнеп сайгарыңар.

Ырак-чоокка,
Кадыр-бертке боогдатпас
Ыр дег күштүг,
Оккур чүве белен турбас.
Урал ажыр,
Сибирь кежир,
Саян кырлап,

Ужуп келген ырыңарны дыңнап чордум.

А бөгүн

Бо

Өргээнерде кирип келген,

Амырлажып,

Холум сунуп, бараалгадым.

Арат чонга аян туткан ырыңарга

Аксым-кежи таварлажып,

Үнүм каттым.

Тыва черниң адын адап,

Чонун мактап,

Алышкылар ырын ырлап, бараан болдум.

Дылдарывыс

дөмей эвес,

ынчалза-даа

арыг,

чаагай сеткилицер

эндеведим:

Акы-дуңма,

Өңнүктерниң аразыңга

Өткүт болгаш чаагай үннүг оркестрге

Өөрүшкүнү, Аас-кежиин,

Найыралды

Ак-көк хемниң лимбизинге ойнап чорууйн.

Онаалга 29. А.Үержааның «Кижиге, кижиге, чажырбайн чугаалап көр» деп шүлүүндө строфаларның бирээзин бодуңарны-биле тургузуп бижинер.

Хереглээр сөстери: элчигенге, кижиге, берге, чаңгыс, бүзүрөп, черде, эң-не, шыны, кускун, сагып, чажырбайн, кижиге, чырык, чугаалап, аан, назынында, херек, чылан, көр, эртер, берге, ыдык, чурттаар, эвес, үүлө, адын, болган, чүл, кижиге, дөмей, боору, кижиге, эң-не, көр.

Онаалга 30. Владимир Серен-оолдун илиглеринин композициязын сайгарыңар. Чүнү илиг дээрил? Оларның хевирлеринин аразында ылгалдарын тодарадыңар.

Чацгыс илиглер

Сагыш багы – салым багы.

***

Чогаалчыны чон үнелээр.

***

Уран сөстөн угаан сергээр.

Ийи илиг

Удазыннын ужуу артар.

Уран холдун угу артар.

Үш илиг

«Өртемчейни үш чаан чүктөп турар» – дижип,

Өгбелерим үш даш салып, одаглангаш,

Өрү дээрде бурганнарже агын чажар.

***

Эмдик аътты эзертээштин, кастап кагдым.

Экер-эрес кымнар барыл, мунуңар че.

Эрге-дужаал, сандай дээш чоп кончуг силер?

Дөрт илиг

Үе-шагнын чүглүг бижиин

Үнген, эрткен ийи чылдар

Чаа чыл деп өртөөл орта

Шапкынчылар болуп солчур.

Алды илиг

Бадылажып алдым-на дээш,

Базынчактап, бардамнава.

«Хупурай бер, чоорул» кылдыр бодапсымза,

Куруг каар сен, хоойлу безин таламда боор.

Хүндүлежиг турбас болза,

Хүлүг безин кижиги тутпас.

2.3. Сюжет болгаш фабула дугайында билиг

Сюжет дээрге чечен чогаалда болуушкуннарнын дес-дараалашкаа болгаш харылзаазы, хөгжүлдеси болур. Ол дараазында кезектерлиг:

- 1) экспозиция – эге туруш, маадырның эрткен оруунун дугайында кыска медээлер;
- 2) дүүшкүн – тыптып келген чөрүлдээлерни көргүзүп, болуушкуннун дараазындагы өөскүлдезинин эгезин салган чурумал;
- 3) өөскүдүлгө – тыптып келген чөрүлдээге үндезилеттингеш, болуушкуннун улам ыңай хөгжүүрү;
- 4) дыңзыгышкын – болуушкуннарның эң-не чидигленген үези;
- 5) чештинишкин – болуушкуннарның бир-ле түңнелдиг доостуру.

Фабула – эпос, драма, лиро-эпос чогаалдарында болуушкуннарны тоожулаар, төөгүүр база бир уран-чечен арга бооп турар. Ол дээрге чогаалда болуушкуннарның мотивтеринин каттышканы, ол болуушкуннарның чылдагааннарын, түңнелдерин чурааны.

Фабуланың дузазы-биле автор тоожуушкуннун темазын улам ыңай сайзырадыр.

Сюжет биле фабуланың ылгалы чүдел дизе, фабула дээрге чогаалдың кол уран-чечен утказы болгаш чөрүлдээзи, болуушкуннарны допчулай көргүскени болур. Сюжет – болуушкуннарның дес-дараалашкаа.

Онаалга 31. Орус болгаш тыва дылда чечен чугаалардан шилээш, оларның сюжедин сайгарыңар.

Онаалга 32. М.Дуюнгарның «Бөрү дүнү» деп номунда «Бырлаңмаа угбай», «Ийи аалдың оглу» деп чечен чугааларын номчааш, сюжедин сайгарыңар.

2.4. Уран-чечен овор-хевир

Уран-чечен овор-хевир дээрге херек кырында амыдыралды билип алырының болгаш ону чаартырының, өскертиринин бир аргазы. Ол чогаадыкчы фантазия дузазы-биле тургустунар. Уран-чечен овор-хевир – чогаалчының сеткил-сагыжының хайныышкынын, чүткүлүн, бодалдарын илередир болгаш чырыдар синтетиктиг арга, амыдыралды уран чүүл дузазы-биле чырыдарының аргаларының бирээзи.

Чечен чогаалда детальдарның омур-хевирин, болуушкуннарның омур-хевирин, характерлер болгаш байдалдарның омур-хевирин, салым-чол болгаш делегейниң омур-хевирин аңгылай көрүп турар.

Онаалга 33. Черлиг-оол Кууларның «А богда, Манчүректи!» деп шүлүүнде омур-хевирлерни бөлүктөп бижиңер. Оларның аас чогаалы-биле харылзаазын сайгарыңар.

Андаштанып ойнап өскөн
Ававыстың ширтээн але.
Ам чаа өйгөн энчек ышкаш
Ак-ла-Ойнун шыгын але.
Э богда, Манчүрекке
Эдер куштуң үнү-ле мен.

Хөреңгизин быжып турар
Хөлбең шыктыг Хөлчүк-Аксы.
Көрбээн чүве көрүп каан дег,
Хөөрөп орар күжүр бодум.
А богда, Манчүрекке
Аңгыр куштуң үнү-ле мен.

Онаалга 34. Александр Даржайның «Авам сактып» деп шүлүүнде омур-хевирлерни бөлүктөңер. Оларның чогаалда тема, идеяны ажыдарыңга чедирип турар уjur-дузазын тодарадыңар.

Сериин салгын ышкам хүндүс
Секпери чөлбий кааптар –
Хайыралыг авам холу
Хаваам дерин чотканзыг боор.

Авайымның чылыг куспаа,
Авайымның чымчак караа,
Авайымның чемзиг холу
Аян ырым хөөнү болду.

Сыгыргалар үнүн алчып,
Сырынналдыр кыйгыржырлар –

Авам үнү: «Оглум, чан!» – деп,
Алаак кежир чаңгыланыр.

Чүрбээш, бажым суйбап, чыттап,
Чүрээнче кээп чыпшыр тудуп,
Кара чаштыг чалыы авам
Караан чодуп турганзыг боор...

Караңгы дүн мөңгө дүжүп,
Карактарым шимдингиже
Мээң-биле авам дириг
Бедиктер теп чоруп орап.

Онаалга 35. А. Пушкиннің «Лама болгаш ооң ажылчыны
Балда дугайында тоол» деп чогаалындан үзүндүдө омур-
хевирлерни тыпкаш, сайгарылгадан чорудунар.

Арбай мээлиг лама киж
Амыдырап-чурттап чораан.
Базар кирип, бараан көөр дээш,
Башкы базып чоруп-ла каан.
Баар черин боду билбес.
Балда аңаа уткуй келгеш:
«Чүгө, даайым, эрте турдун?
Чүнү дилеп чору сен?» – дээн.
Аңаа лама харыылап-тыр:
«Ажылчын эр дилеп чор мен,
Аыш-чем кылып, аът карактаар,
Алдын холдуг шевер херек.
Ынчалза-даа хөлезини
Ынай, киж тыптыр чоор бе?»
Балда аңаа: «Бараан болуйн!
Багай эвес ажылдаар мен.
Хавааң чылда үш-ле согуп,
Хаарган тараан чооглап чорууйн».
Башкы хөлчок бодангылап,
Бажын, хаваан дырбагылаан.
Күштүг эвес согуур боор деп
Күжүр лама идегепкеш:

«Ындыг-дыр че, бис ийиге
Ынчалганы дээре-дир оң.
Аалымга туруп алгаш,
Ажылгырың көргүс! – диген.
Хөөкүй Балда аалга чурттааш,
Хөпээнге удуп турган.
Ижер-чири – дөрттүн үлүү,
Ишке – чеди кижиге үлүү.
Адар даңны аткыжеге
Ажыл кылып тура хонар.
Андазынны атка кошкаш,
Андарбаан кур черни чарар.
От-көс салыр, чемни кылып,
Олут орбас, чыдын чытпас.
Башкывыстың өөнүң ишти
Балданы-ла мактап ханмас.
А ооң уруу ол дээш хилээр,
А ооң оглу: «Даайым» – дээр.
А ол боду аыш-чем кылып,
Ажы-төл-биле ажаанзыраар.
Чүгле лама Балдаа хөөн чок,
Чүүлдүгзүнүп: «Эр-хей!» – дивес.
Ажыл-иштиң өрттөн төлээр
Апарганын бо-ла бодаар.
Аыш-чем чивес, удувас-даа,
Анаа-ла хей хаваа аарыыр.
Ашак кижиге ынчап барып,
Агайынга миннип турган:
«Ам канчаарыл, канчаарыл ам?»
Кадай чүвөң угаанныг-ла,
Кажар арга ында деп бил.
Агай аңаа мынча деп-тир:
«Аагың-кээгиң чайладыптар
Арга бар-дыр, билип кагдым:
Күүсеттинмес даалгадан
Күжүр Балдаа дагзып каг даан.
Ооң соонда онаалганны
Олчаан кыл деп оон неге.

Ол-ла-дыр-ла, шак-ла ынчаар
Оолдан хавааң камгалап ап,
Ооң бодун куруглаткаш,
Оруктува үдептер сен».

2.5. Проблематика

Проблема (грек дылдан problema – мурнунда салдынган бир-ле сорулга) дээрге авторнуң авторнуң көдүрген чидиг айтыры, чечен чогаалда онзалап демдеглээн бир тала болур. Чогаалчының сонуургалының аайы-биле көдүрүп турар айтырыглары чогаалдың проблематиказын тургузар.

Ажык проблематикалыг чогаалдарга сатира, фантастика, антиутопия жанрлары хамааржыр. Публицистика жанры айтырыгны дорт салыр талазы-биле аңгыланып турар.

Проблематика чогаалдың тематиказындан үнүп кээп болур. Төөгүлүг калбак чогаалдарда ындыг чүүл бо-ла таваржыр – тематикада айыткан төөгүлүг болуушкуннар чогаалда проблеманы илередиринге идиг болур. Чижээ, А.С. Пушкинниң «Борис Годунов», Л.Н. Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» дээш оон-даа өске.

Чечен чогаалдың проблематиказы хөй байдалдардан хамааржыр: төөгүлүг болуушкуннардан, амгы үениң социал айтырыгларындан, үениң сайзыралындан. Оон аңгыда чогаалчының делегейже көрүжүнден, өртемчейде болуп турар болуушкуннарны канчаар хүлээп, канчаар көрүп турарындан. Өскээр чугаалаар болза, авторнуң чуртталгаже көрүжү проблематикада илереттинген болур.

Чечен чогаалдың проблематиказы аңгы-аңгы хевирлерлиг. Оларны канчаар ылгап турарын Гегельдин, Шиллерниң, Белинскийниң, Чернышевскийниң, М. Бахтинниң болгаш оон-даа өске литература шинчилекчилериниң ажылдарындан көрүп болур.

А.Б. Есин проблематиканың дараазында хевирлерин тодараткан:

- социокультурлуг;
- мифологтуг;
- национал;
- романныг;

- философчу.

Г.Н. Пospelов аңаа немей дараазында хевирлерни ылгаан: мөзү-шынар проблематиказы; идей-политиктиг, социал, социал-политиктиг проблематика.

Онаалга 36. А.Пушкиннин «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романы биле С.Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглелинде проблематиканың хевирлерин деңнеп сайгарыңар.

Онаалга 37. Ф.Достоевскийниң «Преступление и наказание» деп чогаалының болгаш Ш.Суванның «Кижараатан» деп тоожузуңуң проблематиказын деңнеп сайгарыңар.

Онаалга 38. Михаил Дуюнгарның «Кандыг хайга алыстың, оглум?» деп чечен чугаазының проблематиказын сайгарыңар.

2.6. Литературлуг субъектинин типологиязы

Литературлуг субъект характер, персонаж, маадыр, прототип деп хевирлерлиг.

Онаалга 39. Кызыл-Эник Кудажының «Тос йөрээл» деп шүлүглелинде «Хүнге йөрээлден» үзүндүде литературлуг субъектинин хевирлерин тодарадып бижинер.

Хүн үнүп олур. Дээрбээниң улуун. Алдын хүнүм – аас-кежиим!

Хүнге йөрээл

Хүнүм – адам. Дириг чоруур назынымда
хүндүткелим, сүзүглелим, сагызыным,
борбак чүрээм хөрээмге-ле шошкуп чорда,
бодалымдан
ырап болбас
ыдыкшылым.

Алдын хүнүм
Херелдерин
ааткыыш кылгаш,

авазынган кавайымга давып өстүм.
Алдын хүнүм
херелдерин
херип алгаш,
аксым-кежиин
аяк долдур тудуп алдым.
Хүнүм-биле ужурашкан санымда-ла,
хүлүмзүрүүм
хүрөң кылдыр дөгөп аар мен.
Арат чонум
аян туткан ырын база
алдын хүннүн херелинден шуткуп алган.

Ажылчыннар,
аңчылар-даа, малчыннар-даа
алдын хүнге кымны мурнай дужуксаарлар.
Хүлүмзүрээш, кезээ ажып чоруй баарга:
«Хүнүм ийис» – дээш, ооң соонче мөгөйип каар.

Хүнүм – адам, черим – ием, суум – чемим.
Күжүр бодум чүдүглерим, сүзүглерим.
Алдын хүннүн
адаан орта
аспас-даа мен,
амыдырал йөрээлин аа тудуп чор мен.

Онаалга 40. Александр Даржайның «Черим куштары»
деп шүлүүндө литературлуг субъектинин хевирлерин
илередиңер.

Энгимелер кырын дургаар ушкан эзир,
Эзимнерниң ханызындан эткен хектер,
Эге хензиг ыраажы куш баа-сарыг,
Хачыландыр хииктелген хараачыгай,
Калчаа саарыг кырындыва ээге берген
Хаактын чиңге будуунга кээп уя туткан
Кайгамчыктыг уран-шевер ус-ла-кушкаш,
Силерни мен чарашсынып өзүп келдим.

Холдарымны чалгыннаштыр чада туткаш,
Хостуг-шөлээн кудайдыва ужуксаан мен.
Черниц чыраа тыртып келир сорунзазы
Черле хоржок, мени мырай салыксава...
Черни базып чоруур кылдыр төрүттүнген
Салымымны өлгүжеге эдилээр мен.
Черге чемнээр, дээрге ужар чаяалгаңар
Сагыш-чүрээм адааргады доюлдурган.

Кыраан назын бозагазын артай базып,
Кызыл-хүнче кезек кайгап олур-даа мен.
Четтиништир сүржүп алган куштар чиңи
Черниц-дээрниц тудушкаанга көзүлбеди.
Кыштың кээри баалык ажыр, мыяда деп
Кызыл-хүрөң бүрүлөр-ле хүлүрешти.
Кышты солуй час-даа келир... Черим кужу,
Кыңгырадыр ырлап, чанып чедип кээр сен...

2.7. Чечен чогаалда хронотоп

Хронотоп дээрге чечен чогаалда уран-чечен девискээр болгаш уран-чечен үе. Олар чогаалдың композициязын тургузарынга, боттуг амыралды хүлээп алырынга ажык-дузалыг. Уран-чечен үе биографтыг, календарылыг, мифологтуг, төөгүлүг, эпиктиг, лириктиг, перспективтиг дээш оон-даа өске хевирлерлиг. Уран-чечен девискээр херек кырында девискээр, даап бодаан девискээр, чыыра көргүскен девискээр, делгем девискээр, кызыгаарлыг болгаш кызыгаар чок девискээр, хаалчак девискээр дээш оон-даа өске хевирлерлиг.

Онаалга 41. Электроннуг эртем библиотеказындан (e-library.ru) хронотопка хамаарышкан ажылдарны дилээш, кол-колун конспектилеп алыңар.

Онаалга 42. К.-Э.Кудажынын «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязында уран-чечен үе болгаш уран-чечен девискээрниң хевирлерин сайгарыңар.

Онаалга 43. С.Сюрюн-оолдун «Ак-Төш», Ч.Кууларнын «Шораан», Н.Кууларнын «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» деп тоожуларында хроноптоу ажыглаанын сайгарыңар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Чечен чогаалда чөрүлдээ деп чүл? Ооң хевирлерин айтыңар.
2. Фабула болгаш сюжеттин аразында ылгалдарын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.
3. Чогаалдың композициязы деп чүл? Ол кандыг хевирлерлигил?
4. Пролог деп чүл? Ооң чогаалга уjur-дузазы чүдел?
5. Эпilog деп чүл? Ооң хүлээлгезин тодарадыңар.
6. Эпиграф деп чүл? Ону чүге хереглээрил?
7. Персонаж, характер, маадыр деп билиглерниң ылгалы чүдел?
8. Прототипти чогаалга чүге ажыглаарыл? Чижектер-биле бадыткаңар.
9. Овур-хевир деп чүл? Ооң хевирлерин чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.
10. Уран-чечен үе биле уран-чечен девискээрниң аразында харылзаазы болгаш ылгалы чүл?

III ЭГЕ. ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЫЛЫ

Литература номчукчуну чараш делегейже эдертип, оон делегей көрүүшкүнүн делгемчидип турар. Чоннун амыдыралының, культуразының, төөгүзүнүн, дылының, ёзу-чаңчылдарының, үзел-бодалдарының онзагайын чечен чогаалдың дылын дамчыштыр чуруп көргүзөр.

3.1. Троптар болгаш стилистиктиг фигураларның хевирлери

Троптарның хевирлери: эпитет, метафора, диригжидилге, деңнелге, метонимия, синекдоха, аллегория, гипербола, литота, ирония, перифрза.

Стилистиктиг фигураларның хевирлери: параллелизм, антитеза, оксюморон, инверсия, катаптаашкын, контраст, анафора, эпифора, рефрен, риториктиг айтырыг, риториктиг кыйгырыг, риториктиг адалга, эллипсис, гротеск, парцелляция.

Онаалга 44. Дараазында чогаалдарда троптар болгаш стилистиктиг фигураларның ажыглалын сайгарыңар.

а) Зоя Байсалова «Эзириктиг элик»

Шаг шаанда бир аңчы чурттап чораан дээр чүве. Өг сынмас эвеген чаш ажы-төлүндөн башка, бажын ашкан малы-даа чок, эктин ашкан эди-даа чок, анаа бөдүүн аңчы чүве-дир.

Башкы хар сыннар баштарын каастап, кыштың тыныжы иштикче чоокшулап келирге, ол ындазында эрези хайныгып, тайга-таңды бажынче көрүп, сыыладыр сыгыргылап, ыяңгылыг ырглагылап олурад апаар. Уругларының шала өскүлей бергеннери ынчан адазының тайгаже үнер күш-хүнезинин белеткеп эгелээр. Оон чоорту хар улам кылыннап, иштикче киир чаап келирге, аңчы-даа ыяк дөгөрнүп алгаш, аң бышкаа-биле шап каан чиик шаналарын кедипкеш, аңнап үнүптер. Элээн үр үе эрткенде, ол ууттунмас улуг чүүгүн чүктеп келир. Шак ынчан адазының келирин четтикпейн манаан уруглары ажаанзырап-ла үнер, каткы-хөг-даа ынчан куттулар. Адазының экекелген диининин эдин уруглар доңуруп, үүжелеп, дүлүп чип, амырап-ла турарлар.

Таңдызының берген өлүүнүн үнелиг кезин аңчы бай садыгжыларга барып, шай, таакпыга, чигир-боовага орнап алыр.

Аңчы ынчаар-ла өөр-көвей ажы-төлүн азырап, амыдырап чораан.

Бир-ле күскээр аннап чорааш, ол арны-бажын бук-баш кылдыр ыглап алган, часпас адар чактыр боозу-даа чок келген дижир. Ооң алыс ужур-утказын улус аңчыдан соонда дыңнаан.

Ол мынчаар болган чүве-дир. Аңчы аннап өөренген аянынче сыгыр даң бажында үнө берген. Аннар эртенги аш оџдун оортан оџттаар дээрзин ол ыяк билир. Ынчангаш аңчы бүдүү иштинде химиренип ырлай каап олурган:

Алтай, Таңдым бербес эвес,

Адыр дүүргем дегбес эвес.

Дидиң бе, диведиң бе дээн ышкаш, элик бо аянче шывараш кылдыр үнө халаан. Экер-эрес аңчы чүү боор, аңче ыяк шыгаагаш, боозунуң мажызын-даа баскан-на! Аң кээп дүшкеш, кезек тепкиленип чоруй, сураг барган. Аңчы олче дап бергеш, тура халыырының кайызы чорда, аянче хензиг кыскыл-шокар амытан кушталдыр маңнап үнүп кээп-тир. Аңчы топтап олуарга, демги амытан элик оглу эзирик бооп-тур. Ол кезек када кулактарын сүвүрүңnedип туруп-туруп, черде чыткан тын чок иезин эме берген...

«Кижид-даа төлү, дириг амытан-даа төлү чаш чоруур шаанда чаптанчыг, чараш болгаш кенен. Бакты бак деп, экини эки деп ылгап билбес. Бо чаш амытанның кээргенчиин, мээң-даа кончуумну! Чырык чер кырынга төрүттүнгөн чаш төлге иезинден артык эргим, үнелиг чүве чок...

Уруг чаш чорумда, авам бүрлүп калган. Чадыккалак чечек ышкаш чаш бодум аалдарга хонаттап, чем диленип чип, доңуп-дожап, кандыг түрегни көрбедим дээр! А бо амытан аалдар кезип, чем диленип чип, хырнын тоттуруп шыдаар бе ынчаш?!

Э-эх! Чүү апарды бо? Бодумнуң өг сыңмас, илбер-самдар ажы-төлүм азыраар деп чорааш, бо чаш төлдү иезинден чарып кагдым. Мээң бо каргыштыг кара боом, бо холдар эвес болза, Элик биле эзирик ийи иешкилер тайбың, шөлээн, оран-таңдызының оџдун оџттап, суун суглап чорбас деппе?!

Оо! Оран-таңдым! Хай-бачыттыг деп чүвемни, мындыг бак, кара сагыштыг кижид чырык чер кырынга канчап чурттап чоруур кижид боор мен? Шак бо хайлыг кара демирни моон соңгаар тутсумза, ийи кырым дорт сынар, көк дээр кырымга

дүжөр!» – деп, аңчы аашкынгаш, боозунуң соон чодур кара шивиге чартыландыр чара шапкаш, демир унун ыргайтыр шапкаш, октапкан.

Аңчы аалынга кээрге, делбигир кулактарлыг, дозургай кара карактарлыг, шокар хокпалыг эзирикти таалыңынга суп алгаш келген. Уруглар адазының эккелген эзириин доруктур азырааш:

Обьтуг, суглуг ораныңга

Оюн оя чурттап чор! – деп йөрээгеш, эзиминче салып чорудупканнар. А аңчы ооң соонда арга кирип, аннавастан. Ааска өй каш малын азырап, карактап, тараа тарып чип, амыдырап чоруй барган дижир.

б) С. Сюрюн-оолдун “Авазынга даңгырак” деп чогаалындан үзүндү.

Чүл ол? Адырам, шынап-ла, чүл ол?

Хөй-ле ырлар дыңнап келдим. Оларның черле тозан хуузунда «ынакшыл», «эргимим», «чаражым»... оон ыңай чүү ийик моонар? Ийе, «сарыым», «чассыгбайым». Улустун-даа ырларында «дунда-кара», «хенче-кара», «чараш-кара» дээш оон-даа өске хөй-хөй сөстөр киргилээн. Оларны бодум-даа ырлап-ла чор мен.

Эвээш эвес киноларны, шиилерни көргүледим. Оларда база ынакшыл-ла ынакшыл... Мени кандыг дээр, чүнү-даа билбес чораан-дыр мен. Чогаалга черле ындыг-ла болур ыйнаан деп бодап чораан болбазык мен бе. Ам билдим, ындыг эвес чүве-дир. Чогаал дээрге чуртталганың көрүнчүү, ында чүү болуп туарын чуруп көргүзүп турар чүве-дир. А чуртталга чүден эгелээрил ынчаш? Бодаарымга, ынакшылдан ышкаш-тыр.

Ынакшыл... Чүл ол? Адырам, менден айтырган дийик, чүү деп харыылаар мен? Өске улус та чүү деп харыылаар, а мен болза ынакшыл дээрге чуртталга-ла ыйнаан деп харыылаар мен...”

в) Виктор Сагаан-оол. “Ак-ак өглер”

Ынак черим делгемнерин

эргип чорааш,

Ырактан-даа, чооктан-даа

көөрүмге,
Ак-ак өглер менээ черле
Аажок эргим,
чүгө дээрге:
Амыдырал-чуртталгамнын
Алыс дөзү ында тудуш.
Аңаа төрээш, аңаа өскөш,
Аксым-кежии ужукталган.

Ханаларның шивейликкен
көктеринде,
Хараачада аспакташкан
мөгежеде
Сеткил оду, чүрээм согуу
Сээннешкен боор,
чүгө дээрге:

Ынакшылды, найыралды
Баштай оортан чиегелзэн мен.
Ыры, шүлүк, хөгжүм дүүшкээ
База ындыйн эскерген мен.

Ак-көк ыжы хоорайлардан
далаш чокка
Аяс дээрже тайбың шөйлүп
үнүп турар
Маңган ак-ак өглер көргөш,
Магадаар мен,
чүгө дээрге:

Алыс шаандан
даглыг чуртка
Чолу малга доңнаттырган
Ажык, бөдүүн улузумнун
Солуттунмас чуузалары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Троп деп чүл?

2. Стилистиктиг фигура деп чүл?
3. Эпитеттерниң хевирлерин чижектерден кирип тургаш, тайылбырланар.
4. Гипербола биле литотаның аразында ылгалы чүдел? Оларның дөмей шынарын тодарадыңар.
5. Риториктиг айтырыг, риториктиг кыйгырыг, риториктиг адалганың чогаалда күүседип чоруур хүлээлгези чүл?
6. Синекдоха биле метонимияның аразында ылгалы чүдел?
7. Контраст биле антитезаның ылгалы чүл?
8. Метафора деп чүл? Чижектерден кириңер.
9. Деңнелгениң ужур-дузазы чүдел?
10. Оксюморон деп чүл? Чижектерден кириңер.

IV ЭГЕ. ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЧОРУЛГАЗЫ БОЛГАШ ООҢ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

4.1. Литературлуг угланыышкыннар, агымнар болгаш школалар

Литературлуг угланыышкын дээрге бир-ле төөгүлүг үе-чадага хамааржыр бөлүк чогаалчыларның чогаалдарының эстетика, сагыш-сеткил талазы-биле ниитилешкээ. Ооң ылгавыр демдектери: чогаалдарда делегейниң тыптып келгенинге хамаарыштыр дөмейлешкек талалары; дөмей идеологтуг болгаш философчу уткалыы; чогаалдар чидиг социал айтырыгларны чырыдар болгаш реалияларны көргүзер.

Кол-кол литературлуг угланыышкыннар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм. Модернизм бодунуң хуузунда дараазында агымнарга чарлып турган: символизм, акмеизм, имажинизм, экспрессионизм, сюрреализм.

Литературлуг школалар дээрге чаңгыс аай үзел-бодалдыг, көрүштүг, принциптерлиг чогаалчыларның бөлүктери, каттыжыышкыннары. Оларның хевирлери аңгы-аңгы: мифологтуг, психологтуг, компаративтиг, натуралдыг, антропологтуг.

Онаалга 45. Бердинген сөзүглелдерге даянып, кайы литературлуг угланыышкын дугайында чугаалап турарын тодарадыңар.

А) Бо угланыышкынның дүрүмү-биле алырга, шупту маадырлар төлептиг болгаш төлөп чок деп тодаргай бөлүктөрлиг. Маадырларның иштики сагыш-сеткилиниң байдалы ийиги черде деп санаттынып турган. Жанрларны «бедик» болгаш «чавыс» деп ийи хевирге чарып турган. Чогаалдарда эң-не кол чөрүлдээ эки биле багайның үскүлежишишкининден тургустунган.

Б) Бердинген угланыышкынның кол кичээнгей салып турган чүүлү – кижиниң иштики сагыш-сеткили. Чогаалчылар номчукчунуң сагыш-сеткилиниң хайныышкынын оттурар сорулга салып алгаш, чогаалдарын бижип турганнар. Оларның кол маадырлары – анаа, бөдүүн кижилер. Ынчангаш

чогаалчылар кижиниң ниитилелде байдалы эвес, а сагыш-сеткили чугула деп көрүп турганнар.

В) Чогаалчылар херек кырында амыдыралды шак-ла ынчалдыр, кандыг-даа хөөредиишкин, чараштаашкын чокка чуруп көргүзүп турганнар.

Онаалга 46. Тус-тус шынарларының аайы-биле кайы литературлуг школалар дугайында чугаа чоруп турарын тывыңар.

А) Ооң үндезилекчилери – Буслаев, Потебня. Чогаалдың кол өзээ кылдыр мифология биле шажынны ап турган.

Б) Чогаалчылар кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалын кол кылдыр чуруп турган. Ынчангаш маадырларның иштики сагыш-сеткилиниң илерээшкинин мурнуку планче үндүрүп турган.

В) Бо школаның төлээлери чогаалды бижиирде, өске литератураның чогаалдары-биле деңнеп бижип турганнар.

Г) Ук школаның төлээлери амыдыралда чүү бар-дыр, ону ол-ла хевээр көргүзүп бижип турганнар.

Онаалга 47. Бердинген литературлуг угланышкыннарны оларның хронологтуг үези-биле дүүштүрүңер.

1) классицизм	а) XX вектиң бирги чартыы.
2) постмодернизм	б) XIX–XX вв.
3) романтизм	в) Ийиги делегей дайынының соонда үе.
4) сентиментализм	г) XVII вектиң төнчүзү – XVIII вектиң эгези.
5) натурализм	д) XIX вектиң төнчүзү
6) реализм	е) XVIII век
7) модернизм	ж) конец XVIII вектиң төнчүзү– XIX вектиң эгези

Онаалга 48. Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» биле Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалдарында кайы литературлуг угланышкыннарның им-демдектери барын тодарадыңар.

4.2. Герменевтика

Герменевтика деп билиг хөй уткалыг. Грек дылда тайылбыр эртеми дээн уткалыг. Герменевтика дээрге:

- 1) сөзүглелдин утказын канчаар билип турарын тайылбырлаарының теориязы; тайылбырлаарының уран чүүлү;
- 2) философияга XX векте тывылган агым.

Платоннуу-биле алырга, герменевтика уран чүүлү бурганнарны ыдыкшыдып, оларның айтышкыннарын тайылбырлаарынга хереглеттинип турган. Оон аңгыда Гомерниң болгаш эрте-бурунгу чогаалчыларның чогаалдарын тайылбырлаарынга база ону ажыглап турган. Эллизм үезинде герменевт деп кижилер анаа бөдүүн кижилерге билдинмес сөзүглелдер утказын тайылбырлаар хүлээлгени күүседип турган. Чижээлээрге, оракулдарның чугаалаан чүүлдерин. Христиан шажынның чогаалчылар Библияны тайылбырлаарда, герменевтика ажыглап турган, чүге дээрге ыдыктыг сөзүглелдерниң утказын тайылбырлаары – нарын ажыл. Символдарның чажыт утказын илередиринге база ол аажок ужур-дузалыг турган.

Герменевтика тускай эртем бооп, XIX векте хевирлеттинип келген. Оон үндезилекчизи – Фр. Шлейермахер. Ук теория гуманитарлыг эртемнер-биле сырый харылзаалыг болгаш литература шинчилээр эртемниң, литература теориязының бир кол үндезини деп санаттынар.

Герменевтиканың эң-не кол дүрүмнерин Шлейермахер мынчаар көргөн:

1. Чугаага ам-даа тайылбырлаары негеттинип турар чүүлдерниң утказын авторнуң дылындан болгаш номчукчуларның үнелелдеринден тодарадып болур.

2. Тодаргай сөстүн утказын тодарадырда, сөзүглелдин ниити утказы-биле холбаар ужурлуг.

Бо эртемге хамаарыштыр Г.Г. Гадамер, П. Рикер, Г.Г. Шпет, М.М. Бахтин эртем-шинчилел ажылдарын чорутканнар. Чижээлээрге: П.Рикер «Конфликт интерпретаций», Гадамер «Семантика и герменевтика».

Герменевтиканың кол билиглери дээрге билип алыры азы шингээдиң алыры болгаш утказын тайылбырлаары (интерпретация).

Онаалга 49. Герменевтикага хамаарышкан кол-кол ажылдарны конспектилеп алыңар.

Онаалга 50. «Герменевтиканың ужур-дузазы» деп темага эсседен бижиңер.

Айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Литературлуг угланыышкын деп чүл?
2. Литературлуг агым деп чүл?
3. Литературлуг школа деп чүл?
4. Герменевтиканың ужур-дузазы чүдел?
5. Литературлуг угланыышкыннарның хевирлерин айтып бижиңер. Оларның тус-тузунда литератураның чорулгазынга чедирген салдарын тайылбырлаңар.
6. Литературлуг агымнарның кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар.
7. Литературлуг школа бүрүзүнүң ылгавырлыг талаларын тайылбырлап бижиңер.
8. Литератураның чорулгазы деп чүл?
9. Интерпретация деп чүл? Ооң хевирлерин айтыңар.
- 10.«Чечен чогаалдың хүлээлгези» деп темага эсседен бижиңер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. С. Н. Зенкин, Н. Новосадская. — Москва : Директ-Медиа, 2002. — 76 с. — Режим доступа: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=6942> (дата обращения: 10.02.2022). — Текст : электронный.
2. Васильев, С.А. Введение в литературоведение : учебное пособие / С. А. Васильев. — Москва : Флинта, 2022. — 288 с. — Текст : непосредственный.
3. Введение в литературоведение : учебник для вузов / Н. Л. Вершинина, Е. В. Волкова, А. А. Илюшин и др.; под общ. ред. Л. М. Крупчанова. — 2-е изд., испр. — Москва : Издательство «Оникс», 2007. — 416 с. — Текст : непосредственный.
4. Введение в литературоведение. Хрестоматия : учебное пособие / составители : П. А. Николаев, Е. Г. Руднева, В. Е. Хализев, Л. В. Чернец, А. Я. Эсалнек, Е. А. Цурганова ; под ред. П. А. Николаева, А. Я. Эсалнек. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва : Высшая школа, 2006. — 463 с. — Текст : непосредственный.
5. Голубева, И. В. Введение в литературоведение : учебно-методическое пособие / И. В. Голубева. — Таганрог : Таганрогский государственный педагогический институт, 2009. — 125 с. — Режим доступа: — URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=615437> (дата обращения: 10.02.2022). — Текст : электронный.
6. Есин, А. Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения : учебное пособие : / А. Б. Есин. — 13-е изд., стер. — Москва : ФЛИНТА, 2017. — 248 с. — Режим доступа: — URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=103362> (дата обращения: 09.02.2022). — Текст : электронный.
7. Кужугет, Ш.Ю. Лексико-семантическое поле природное время в прозе К.-Э.К. Кудажы : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук 10.02.02 : защищена 10.10.15 / Кужугет Шенне Юрьевна. — Москва, 2014. — 24 с. — Текст : непосредственный.

8. Полякова, Т. А. Основы литературоведения : учебно-методическое пособие / Т. А. Полякова. — Елец : Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина, 2007. — 146 с. — Режим доступа: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=272411> (дата обращения: 08.02.2022). — Текст : электронный.
9. Солян, А. М. Тыва литературага шинчилел ажылдары : өөрөдиге-методиктиг комплекс / А. М. Солян, М. А. Кужугет. — Кызыл : ТывКУ парлалга-редакция килдизи, 2020. — 50 ар. — Текст : непосредственный.
10. Стародубцева, З. Г. Введение в литературоведение : основные термины и понятия : учебное пособие : / З. Г. Стародубцева ; отв. ред. А. К. Ваганова. — Таганрог : Таганрогский государственный педагогический институт, 2011. — 92 с. — Режим доступа: — URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=615393> (дата обращения: 09.02.2022). — Текст : электронный.
11. Тамарченко, Н. Д. Теоретическая поэтика : хрестоматия-практикум : учебное пособие для студентов филологических факультетов высших учебных заведений / Н. Д. Тамарченко. — Москва : Издательский центр «Академия», 2004. — 400 с.

СЛОВАРЬЛАР

1. Белокурова, С. П. Словарь литературоведческих терминов : словарь / С. П. Белокурова. — Москва, 2005. — Режим доступа: — URL: // <https://rus-literary-criticism.slovaronline.com/> (дата обращения: 04.02.2022). — Текст : электронный.
2. Рыжкова-Гришина, Л. В. Художественные средства : изобразительно-выразительные средства языка и стилистические фигуры речи : словарь / Л. В. Рыжкова-Гришина, Е. Н. Гришина. — 2-е изд., стер. — Москва : ФЛИНТА, 2020. — 337 с. : табл. — Режим доступа: — URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=482330> (дата обращения: 09.02.2022). — Текст : электронный.

КАПСЫРЫЛГАЛАР

Капсырылга 1.

С.Тока. Каргыга чорааным

1936 чылдың 1 айның 29 хүнүнден эгелээш, 2 айның 7 хүнүнге чедир Бадаң-оол-биле иелээн кожуун чагыргазының айтышкынын күүседип, Каргы сумузунга чордувус. Ук сумуга чуттуң айыылы-биле арат-чоннуң хүрежип, демисежип турарыңга дузалаар сорулгалыг барган бис. Кижиир-оол Саглыга база-ла ол сорулгалыг чораан.

Малды чуттуң айыылындан камгалап турар араттарның хүрежин көөргө, кончуг кызыл болуп турар. Бо чорукту орук аайының демдегеллинге тодаргай көргүзүп көрейн.

Сумунуң ажылы сайзырап турар

Каргы сумузунда бүгү өреге саны – 320, кижиниң саны – 1329, малының шупту бажы – 42097. Малдың, өрегениң болгаш кижиниң талазы-биле улуг сумуларның бирээзинге санаттынар.

Ук сумунуң араттары революс соонда улуг чыргалдыг амыдырал байдалга чедип келген. Бодунуң коржаазы бар, чазак, намның авыралы-биле малы өзүп турар, арат-чоннуң улуг нуруузу бижикиг (559 кижиги).

Сумунуң чагырга ажылының байдалын сумунуң даргазы билир болгаш чоннуң караанга алдарлыг бооп турар-дыр. Каргының бажыңга хар улуг дүшкениниң чылдагааны-биле чамдык аалдарны куду хову аксынче көжүргөн, арай баксырай берген арбаннарны суму даргазы кезип, Мөген-Бүрөнче барып, Шегетейде аарыг-хамчыкка таварышкан араттарга дерги садыы организаптап, оларның малын кадарар улус чорудуп, арбаннарның даргаларын са долгап, оон-даа өскениң ажылдарын чорудуп турар дарга-дыр. 1934 чылдан эгелээш, сумунуң даңзы-харазы, хамык-ла материал, бүрүткели дооза бар болду.

– Черле эмгелиг турарга, эки чүве, шеригте старшина дарга тургаш, өөрени берген мен – деп, дарга чугаалап олурду.

Бистиң соовуста ол сумунуң даргазы Мөген-Бүрөнче баар деп планнап алган олур. Ол бар чыда, Шегетейниң бергедей берген чонунга дузалажыр-дыр, оларга бараан, аъш-чем аппарып бээр-дир деп кончуг далажып олурду.

Чут болганының чылдагааны-биле культурлуг ажылы кончуг суларап турар суму-дур. Чырыдышкын бөлгүмү, школа чок, кожуун школазынга барган сургуул база чок. Ийи-чаңгыс барза-даа, чангылап келгилээн...

Ол дугайында сумунуң чагыргазы, хөй-ниитинин организастары культурлуг чугулазын экидир билбээнинин чылдагааны-дыр. Ол ышкаш ындыг эки бөлүк турар арат-чонга эртемге туралыг черлерге чаңгыс бижик, чырыдышкын бөлгүмү турбаан чорук кончуг тудуу ажыл-дыр.

– Культур-массалыг ажыл кошкааның хараазы-биле чүзүн-баазын «идик даараарларның» ишти шөртейип, арат чонну мегелээри улгадып турарының чылдагааны ол-дур деп нам үүрүнүң даргазы Тастай, суму даргазы Бадарчы суглар думчуунга керттип алгаш, дарый ол ажылды дыңзыдар болза, чогуур боор – деп чагаан бис.

Чагып алган солуну 60 шаа-ла ажып турар боор-дур. Ол чүге ындыгыл дээр болза, сумунуң организастары эки ажылды чорутпаанының чылдагаанында, а араттарның солунга, эртемге ынакшылы хөлчок.

Капсырылга 2.

Салим Сюрюн-оол. «Ногаан ортулук»

1983 чылдың чайынында чүве ийин бо...

Хоорайдан «Чедер» курорту баар автобус барында бар, ынчалза-даа үнер шагы орай. Мен ону таварып, бурунгаар районнар баар өске машинага олурупкаш, бетинде баалыкка өнөдөөн дүжүп калган мен. Оон курортка чедир үш хире километр, ында чүү деп. Оон аңгыда бис эртен эрте, алды шакта, үнген бис. Бо аразынга дөртөн хире минута үнген. Бо хире даң бажында аңаа чеде бээриңге-даа, ажыы биче, дөмей-ле ажыл шагы манаар апаар сен. Ооң орнунга таваар, физзарядка кылып, агаарлап, кылаштап четкениң дээр.

Чедер-даа – ачылыг хөл – бо-ла! Дуу, көрүнчүк дег, кылая берген чыдыр. «Экии, хөлүм! Ээлериң бирээзи мен. Сенде келдим. Нервим баксыраан кижидир мен. Эмниг сууң-биле, эмниг малгажың-биле экиртип каап көр. А мен сени үргүлчү мактап, сеңээ бүгү назынымда чүдүп, сеткил-сагыжымдан ынак чоруур мен. Ындыг-дыр аа, хөлүм?»

Баалык кырынга олуруп алгаш, иштимде ынчаар бодап олур мен. А менден ырак эвес бир дөктүрөк кырында бир куш, олурту шаап каан доорбаш дег, сөскөе берген олуржук. Ол болза сары. Ооң эртенги чем чиксеп, өргө манап олурары илдең.

Хөлдүң турар чери кош-адышка дөмейлешкек, оңгар. Хөл ооң эң-не дүвүнде. Долгандыр ийлерни тарып, тракторлар-биле дырбактап каапкан. Ынчан августуң чээрби үези чүве. Чай төнмээн-даа болза, күстүң кел чыдары каракка көстүп, эът-кешке-даа билдинип турар апарган. Ол эртен безин чидиг сырынныг болчук. Кайнаар-даа көөргө, ала-ала ховулар-ла болгай. Оларны дилиндектей, аралаштыр чаргылаан. Бир дилиндекте – быжып турар тараа. Олар оюк-деликтей, саргара бергилээн. Ол база-ла күстүң чыгадып келгенин херечилеп турар. Бир дилиндекте тараа тарываан. Ону чайын чарып, келир чылга курлап каан. Хөлдүң бетии кыдыында – ногаан ортулук, Чедерниң ужу-кыдыы чок ховуларының ортузунда кижичи холу-биле бодараттыңган хензиг арыгжыгаш. Ында ыяштар амдыызында ногаан чайт хевээр. Ол болза ховугайның ховузуңда чүгле ногаан ортулук эвес, а курорт.

Идик-хеп суп алган бичежек чемоданныг мен. Оомну тудуп алгаш, дөвүнчүктеп бадыптым. Орук кылаң, асфальтылыг-ла болгай. Ынчалза-даа ону эдерип чоор мен, чүгө дээрге даш кыры-биле кылаштаарга, кижичи дораан туруптар, бутка-даа халалыг. Ооң кыйыы-биле баткан, аът оруу-биле баттым. Чер дээрге чер-ле болгай, будуң-биле таптап-даа чорзуңза, чер-иң чүдөн эргелиг.

Курортче телефон чагылары, электри сывырындактары шөйлүп чоруткулаан. Оларның кырында дистиништир, дизип каан эрегелер дег, хараачыгайларның хөй деп чүвезин! Кара шаар. Хачыланчак кудуруктарын хере тырткылааш, чамдыктары дигии-биле ужуп үнгөш, ол-кавыны дескинدير ужуп-ужуп, катап-ла дедир кээп, сывырындактарга чыскаалдыр олургулап алыр. Өске артканнары бис чоонган бис дээн ышкаш, база-ла мөөңү-биле диг дээш, кайы ырактан бээр кылайтып-кылайтып, боттарының олурган черлеринге өектерин агарты олургулаптар. Оларның оозунда база-ла кижичи билип чадаар чүве чок. Олар база-ла күстүң кел чыдарын бадыткап турганнар. Ол ховуда оларның чурттаар, амыдыраар чери чок. Олар база-ла күстүң кел

чыдарын бадыткап турганнар. Олар чайны та каяа эрттирген. Ам оларның бөлдүнчүп, чылыг ораннарже чоорту бурунгаарлап бар чыдары ол-дур. Оруунар ак болзун, хараачыгайлар!

Мээң кыйыым-биле чаңгыс эвес машина эрткен. Оларже сагыш-даа салбаан мен, оларның меңээ ажыы-даа чок. Оруктуң үштүң бирээзин эртип алган мен. Ам артканында чүү деп, каш базар сен.

Хөлдүң кыдыында-даа, шала кедектелдир-даа кадарчылар өглери-ле эндерик. Карак чедер черден бээр көстүп турганнарын санап чор мен. Бирээ, ийи, үш, дөрт...сес, тос...он беш. Оон өскелери көзүлбес, оң таламда сарыг кырлаң баткан, бир чамдыктары ооң артында. Ында та каш. Бир өг мурнумда, мырыңай оруум үдүндө. Хараачазындан уштунуп келген чандаңындан ак-көк ыш оптугуп-оптугуп үнүп кээрге-ле, эртенги сырын хөл уунче сывыртап алгаш чоруп тур. «Ээ, маңаа кире дүжер-дир. Шайлап алыр-дыр. Ээлери-биле таныжып алыр-дыр. Таныжарым-даа чадавас. «Эртежи кижиче дужар» деп-даа чугаа бар».

Демги хөй хараачыгайлар кырым-биле алгы-кышкылыг, соңнуг-мурнуг, шиинейнип, хиигейнип, ужуп эртип тур, хөлче углай. Оларның чемижи – ымыраа-сээк ында-ла ыйнаан. А оларның кырында ийи дээлдиген аяар чылбыйтып, черже харап чоруп турлар. Черле ындыг боор, аал турган черге дээлдигеннер черле турар. Тура дүшкеш, мойнумну аткаар тырый идип алгаш, оларны кайгап турган мен. Даажы чанымда машина тура дүштү ышкаш, тормозтаарга, дугуйлары артында, сивирткииш-биле паш дүвү дырбаан ышкаш, кыжырткайны бердилер. Оон сигналдап эгеледи: дүүт-дүүт! Эргилип көрнүрүмге, бир эр хол булгап тур.

– Бээр, бээр!

Бо кым чоор. Таныыр-ла кижиче болган-дыр ийин. Журналист, корреспондент кижиче дээрге улчумал. Ооң барбас-четпес чери-даа чок, ужуражып-душпас кижизиче-даа чок. Мен ол ажылга үжен чыл ажып турар кижиче мен. Дыка-ла хөй кижилерни таныыр мен, а мени таныыр улуг-биче кижилер оон ийи-үш катап хөй болур ужурлуг, чүге дээрге чаңгыс катап, шал-бул душкан кижилерин журналистер утгуптар, а олар утпас боор чүве.

Чеде бердим.

Сергей-дир ийин моң, райком чолаачызы кижиги, аңаа шаг болган. Ол районга баарымга, мени онгаар-дескээр сөөртүп пат болган, чамдыкта Кызылче-даа октадып ап чораан мен. Ооң-биле кожа колдуктааштарлыг, мээң үем эр олур. Артында олутта – хаш арынның, чаражы кончуг херэежен. Ооң арын-шырайының, ылангыя карактарының Саая Салбаковнага дөмейин кайгадым, харын-даа угбашкылар чоор бе деп бодап. Ындыг бе дээрге, Салбаковнаны эки билир-ле болгай мен, ында ындыг дунма чок, кыс уруг аан. Оолдар бар, олар угбазынга дөмейлежир-ле, ынчалза-даа бо орган ак херэеженге дөмейлешпес.

– Кай бар чыдыр силер, Севек Сейнекович? – деп, Сергей айтыра-дыр.

– Ногаан ортулук барайн дээш.

Сергей менче аайын тыппаанзыг шырай-биле көре-дир.

– «Ногаан ортулук». Ол чүү дээн чоор?

– Мыя бо турганчыл – дээш, холум-биле айыттым. – Көк дээрниц адаанда, хөлбөң хөлдүн кыдыында ногаан ортулук тур ышкажыл. Чаражын көр даан.

– Аа! Курорт дедаан. Шын-дыр, шынап-ла, чингир ногаан. Олуруптунар. Бо база ынаар бар чыдар улус-тур. Бо ашак – мээң ачам-дыр, болар – дээш, холунда дүлгүүрү-биле аткаар айытты, – бистиң эмчивис-тир.

Чүвениң шыны-ла херек, мооң мурнунда кажан-даа курорт деп албан черинче ис базып көрбөөн кижиги баштай келгеш, турумчуп, шуудагыже чедир чүнү-чүнү кылырын, кымнар кымнарга баарын-даа билбес турган мен. Сергейниц адазы-биле бир корпуска ийи оруннуг өрээлге иелээ апарган бис. Оом харын меңээ деңнээр ужур чок, маңаа каш-даа чораан кижиги болду, ынчангаш арга-дуржулгазы улуг. Ол харын мени чүвениң аайынга кирип кагды. Барганывыс хүн бисти эмчиже эрттирбөөн, чүгле чемненип хүнзедивис. Даартазында эмнелге корпусунга чеде берген. Баштай килденир, узун-кысказын, ханының базыышкынын хемчээттирип алып чүве-дир.

Чинге коридор. Кижиниң хөйү-даа чүдек, чудурук сугар чер чок деп болур. Дооза-ла эмчи манап турар, кижиги болган-на

мурнун былаажыр. Оода анаа, ыыт чок турар боор, бар шаа-биле шоолажыр. Бир херээжен үнүп келгеш, оожургатты-даа:

– Шимээргевейн көрүңер! Кым кижиниң кайы эмчиге кирерин чарлаптар бис. Чүгле бичии манап көрүңер!

Шынап-ла, улустун чугаазы, хайнып турган кара шай кырынче соок сүт кудупкан-биле дөмей, кезек када чавырлып батты. Ынчалза-даа удаткан чок катап-ла үрүгейнчип үндүлөр.

Ынчан сөөлгү сезон чаа эгелеп турган, кижилерниң оон-моон кидин-не сөктүп кээп турар үези. Эмчи эртер ужурлуг дыштаныкчылар уурук-сууруктап, шуужуп турбайн канчаар. Бирээзи келгеш, бирээни айтырар. өскези келгеш, бир чугаа үндүрер. Ол дам чугаа көвүдөп турбас бе, адак соонда ак халаттыг, ак довурзактыг, ак-көк хыралыг карак шилдиг херээжен үнүп келди.

– Дыңнаңар, эштер! – дизе-ле, хөлчок таныырым үн. Узун эвес кижиге болгай мен, бедиктенип-бедиктенип, топтап көрдүм.

Богда, Саая Салбаковна-дыр-ла. Сактырымга, кулактарымга тааланчыг музыка-даа дыңналып келди ышкаш. «Бот чүвези борзуг» дижир. Чаңгыс чурттуум мында чедип келгенинге өөрүүрүм ол чүве ыйнаан. «Ой, экис!» – дээн сөстөр кулаамга база дыңналды. Оларны мээң кады чыдар эжим – даянгыштыг Ашак-оол чугаалады ышкаш. Ышкаш-даа эвес, ылап-ла ол, ооң үнү. Ол ында, хаалга кастыында, кыстына берген турган чүве.

Мында ийи эмчи бар. Ону барымдаалааш, ийи аңгы даңзы тургускан. Кымнарның кымга баарын мында айтып каан. Оон көрүп алыңар дээш, ийи калбак саазынны ийи хаалга аксынга азып кааш, херээженнер эмчизи амдыызында келбээн, бөгүн-даарта кээр депкеш, Саая Салбаковна кый дидир:

– Иргит Ашак-оол мында бар бе?

– Бар!

Мээң колдуктааштарлыг эжимни ынчап тур-ла.

– Бээр эртип келиңер.

Ашак-оол даңзы баарында, изиг хүнде суг былаашкан хойлар ышкаш, иткилешкен, сыңмарлашкан кижилерниң ара-аразы-биле колдуктааштары-биле хойгузар, коргудар чыгы чорааш, арай деп-ле эртти. Ону канчаар дээн эмчи боор деп, кайгап-даа, адааргап-даа туруп калдым. Даңзыны көөрүмге,

Саая Салбаковна мени бодунда кылып албаан, пат кайгадым. «Азы эскербээн чоор бе?» Чара чүткүп кирдим.

– Саая Салбаковна, мен силерге туруп көрөйн.

– Силер Кызылга меңээ турар силер. Маңаа силерге өске эмчи солун боор. Биске шаптыктавайн көрүнер – дээш, оом хаваан дүгдүлөш кылды ышкаш.

Ол дээрге дүрген-не үнө берзин дээни ол. Сагыш арай багаай үнүп келдим. Черле аайын тыппайн-дыр мен: «Мени чүгө ынчаары ол? «Шаптыктавайн көрүнер» деп чүзүл? Шаптыктап канчапкан мен». Ооң чанында сестра биле Ашак-оол олуржук.

Бистиң участоктун эмчизи бо-ла болгай. Бээр кээрде-даа, ону эрткен мен. Чаражы-даа чүдек, борбак-борбак, кара-кара карактары-биле сенче кылчаш кынныр болза, чүрээң дораан шимирт дээр, биче-бача аарың, сактырыңга, холдан тен ап каапкан ышкаш, дораан чаштай бээр. Ооң чанынга чаңгыс-даа катап олурар аас-кежиктиг болзунза, биез кадык бодун апаар сен деп бодаар сен. Кайгамчык-ла чараш арынның, кайгамчык-ла чараш көрүштүг эмчи. Ооң-биле черле таныжар мен, чуртувус-даа чаңгыс. Калган ашаа база бистиң чер кижизи, харын-даа төрелдежир улус бис. Ол хөөкүй болза-даа аныяанда чок апарган, а кадайы уругларлыг арткан. Чогум аңаа моон мурнунда оом-оом аарыг деп кирип-даа чорбаан мен, ынчалза-даа кадайымга курорт баар карточка кылдыртып бээр дээш, чай санында кирер кжи мен. Хөөкүйнүн дузааргаа-даа кончуг.

Бо удаада аарыг дээш бардым. Эмчилерге кирип алыры дыка берге болгай, оочур хөй. Баштай телефоннааш, ужурун чугааладым.

– Хоржок, оочур чок хоржок – дээш, каттырды. – Баштай карточкадан бижидип алганы дээр боор. Ооң соонда кирип-ле кээр силер ыйнаан – диди.

Ам сактып келдим, поликлиникада карточкам, шынап-ла, чок. Демги эмчим ону билип турбайн канчаар. Эмнелгеже маң-биле халыдым, сактырымга, ында бир-ле чүвө каапкан ышкаш мен. Демги эмчимниң кайы-кайы хүннерде, кайы-кайы шактарда хүлээп аарын ында ханада азып каан расписаниеден көрүп алдым. Ол болза дүгүш соонда чүвө, дөрт шак ажа берген. Бүрүткел черинде хөй кжи-даа чок. Бүрүткекчи уруг кайнаар, кым деп эмчиге кирерин айтырды.

– Чээрби үш дугаар кабинет. Саая Салбаковнага баар мен – дидим.

Даарта эртен тос шакта хүлээп алыр.

– Меңээ карточкадан бижип бээр силер бе. Ындыг чүвем чок кижиг мен ийин.

Ол уруг эктин кысты.

– Ооң ам херээ чүү боор. Даарта келиңер, ынчан бижип бээр бис. Силерни оочурга тургузуп каайн – дээш, бижиттине берди. Ат-сывым адап-ла бердим.

Сыгыр даң бажында турдум, алды шак-даа четпээн. Бир дугаар оочурну эжеледим, оон бир дугаар талонну алдым, эмчиге-даа бир дугаарында барып кирдим. Саая Салбаковна олур, ооң дужунда сестразы – бажының дүктерин хүрерти будуп алган херээжен. Ону Саяккай дээр, олар ийи кады ажылдаа-ла, дыка үр апарган, билер мен.

– Болур бе? – деп, чалаваанда-ла, хаалганы ажыткаш, чөпшээрел айтырган кижиг мен.

Үнүмнү танып кааны ол ыйнаан, кире бергеш, чанынга чеде бээримге, бижиттинер дээш, менче-даа көрбөөн хирезинде, чалай-дыр.

– Олуруңар, акый, чаңгыс чурттуум.

«Чаңгыс чурттуум» деп сөстү шөе, узады, дыка тааланчыг кылдыр чугаалады.

Та меңээ ынчаар сагындырган, үнүнүң тааланчыын канчаар боор: хоюг, чымчак... Ой та меңээ ындыг, шаандан-на эскерген мен, ооң үнү, шынап-ла, кижиниң өкпе-баарын суйбаан ышкаш, бодаарымга, хуулгаазын хол-биле дөмөй ышкаш. Радио черинге азы телевидениеге ажылдаар, дикторлаар болза, дыка-ла тааркыр деп бодаар мен.

– Кайы хире чурттап тур силер, Сейнекович? Чоп сураг-ла бардыңар? – деп, Саая Салбаковна эвес, сестра Саяккай айтыра-дыр.

– Пат-пат – дидим.

– Чоп? Силер ышкаш кижиг пат дээрге, кым бүзүрээр. Ындыг аа, Саая Салбаковна? – дидир. Ол сөстөрни дыңааш, арай аймай хона бердим. Та чүү дээн уткалыг сөстөр.

– Аарып турар апардым – деп дүрген-не чугааның утказын будулдулар сагыштыг мен. Ийи эмчим кезек ыт чок орлар,

ынчалза-даа кайызының-даа эриннеринде бүдүү хүлүмзүрүг көстүп келдилер.

Оон эмчи айтырыг үндүрүп келди:

– Ийи дугаар айтырыгга харыылабайн бардынар.

– Аа-а, ийе, ийе. Сураг бардынар дээрге, херек бар эвес, бээр кээп канчаар мен. Хей-ле силерге шаптыктаар мен ыйнаан.

– Бир эвес силерни келикседип олурар кижини бар болза – дээш, Саая Салбаковна менче ам-на эргилип келди.

Дуран дег ийи караа-даа менде-ле! Туң дег ак-ак диштер-даа бо-ла! Айдың дээр дег ак шырай-даа мурнумда! Уё, чүрээм! Арнынче кайын тулдур көрө аар мен, ийи караам дораан-на дестире бердим. Бир катап улуг дарга, бистин даргавыс-тыр ийин, келдирткен. Чүгө келдирткенин даап кааптым. Кончуг харалаан, ажылга эрген көстү каапкаш, арлы берген кижини мен. Даргам мени көрбээн, ол хүн ажылга үнмээн деп буруу менээ онаап келген. Шынныг чүгө шынныг болбайн канчаар, хөрлөп канчаар боор, буруулуг болдум деп бо мен. Ядараан, өске хүн тыппаан ышкаш, даргам мени хереглеп турган чүгө-дир, бир-ле соңгаарлаттынып болбас ажыл дагзыр дээн. А мен чок болган. Даргам дыка хорадаан хевирлиг. Даартазында секретарь-машинакчыга баргаш, демдегледип кааш, үнүп ора, даргамга уткужа бээримге, оом мээң мендимге-даа харыылабайн: «Бажында шляпаң уштуп, азып кааш, дораан менээ чедип кел» – дээш, эрте база берген. Баарын баргаш, ооң арнынче тулчур көөр дээш, чадап каан мен, чүгө дээрге чурум үрөпкөн кижиге ыянчы кончуг чүгө чораан. А ам? Ам мен база катап чурум алдапкаш, даргамның мурнунда база катап олурган эвес мен. Эмчи Саая Салбаковнаның хүлээп алышыкынында олур ышкакжыл мен, бодумнуң амы-хууда херээмниң ужун аан. Ол хиреде ооң арнынче тулдур көрө албас, чүнүн ужун мөгүдексеп олурар кижини боор мен? Чүрээм согары база чоорту дүргедексеп олурар ийин. Ол бүгүнүн хайы-биле эмчинин айтырыынга харыылаарын база утуп ап-тыр мен.

– Чоп ыт чок бардынар? – дээш, эмчинин эриннеринге хүлүмзүрүг көзүлгенин шал-бул, карак уштап көрдүм. – Бистин айтырывыска харыылаар хөңнүңер чогул бе? Тура чокта, күш чок... – деп чорда, үзе кире бердим:

– Богда, чүү деп айтырыг болду, эмчи?

Эмчи биле сестра каттырыштылар.

– Силерни келикседип олурар кижі бар болза, диді – деп, Саяккай каттырып ора, сагындырды.

– Аа – дээш, чадаарда бажым дырбаттындым. Теппиже хары тыптары берге айтырыг салдынган болдур ийин. Ынчалза-даа ооң бодундан удур айтырбас болза хоржок-тур деп бодап алдым. – Мени келикседип олурар мында кым бар чоор?

Демгилерим чуглу бердилер. Мээң алаңым азып калган, ынчалза-даа ам харын эмчиже дидим көрүп, каттырган кижі бооп, оларның хөглүг хөөнүнгө алзыптым.

Каткы төндү. Эмчи бижип олурган саазыннарын бөле-хаара тудуп алгаш, халадының карманынга чораан кулактаажын стол кырынга уштуп салып кааш, үнүп чоруткаш, беш-алды хире минута эрткенде, дедир кирип келди.

– Силерни келикседип олурар кижі – бо Саяккай-дыр ийин, Сейнекович – дээш, холу-биле сестраже айтып, олче карактарын чара көрүпкен, каттырымзап тур.

Оозу сырбаш кылынды ышкаш, артында холунда тудуп орган демир-үжүүн стол кырынче октапкаш, адыштарын часканды.

– Ой, кончуунарны, Саая Салбаковна. Таанда кижини ынча дээр. Мени тудуп чытпайн, өске бир кижиден адаан болзунарза...

Саяккайны шуут-ла аныяк дээриниң барымдаазы чок, хары база дөгүй берген турар ужурлуг, бети дээрге дөргөн чыгаан. А ооң өглүг-баштыын, уруг-дарыглыын база-ла билир мен. Ол кайын мени келикседип олурар. Черле ынчаш, ол ийи херээженниң кайызы-даа кайын ындыг чүве бодаар, анаа чугаа аразындан үнүп келген баштак ыйнаан ол.

Саая Салбаковна арны-бажы чырыткыланган, карактарында оттар кыптыккан, бир-ле чүвеге таалаан, сагьжы ханган хевирлиг кезек шимчеш дивейн олурду.

Ол эмчини көөрүмгө, карак шили кедипкен базып чоруур.

– Көөрүңер хирелиг-дир аа? – деп, бир катап кудумчуга душчу бергеш, анаа-ла сонуургаан мен.

– Чок, көөрүм көңгүс анаа. Анаа аяннанырым ол-дур ийин – деп каан. Ооң оозу шын турган болду бе, ындыг кижилер тургулаар.

Саая Салбаковна чанынга чыткан карааның шилин кедип алгаш, шагынче көрдү. Ооң аайы-биле мен база бодумнуун көрдүм: тос шакка чеди минута четпейн-дир. Кижиге амытан черле ындыг, кезээде далажып чоруур. Мен ында олурган ак халаттыг кижилер-биле таныш-көрүжүм ажыглааш, ажылдаар шак четпээнде, чаза базып кире берген кижиге-ле болгай мен. Ам харын чогуур үе келген.

– Оюн-баштак ам болзун – дээш, опайты чыып каан карточкаларның аразындан мээниин сывырып алгаш, эмчи менче шала ийлендир эргилип келди. – Чугаалап олурунар, Сейнекович – дээш, улам тодаратты: – Чүгле Сейнекович эвес, а Севек Сейнекович.

Чугааладым, мынчап-мынчап бардым деп. Черле ындыг боор-ла болгай, эмчилерге баарга, хамыктың мурнунда кулактаажын кедиптер, белиңерге чедир чанагаштанып кааптыңар дээр, оон-на арты-иштинден дыңнаалап, аткаар-ишкээр тындырып, салаалары-биле оон-моон соктааш туруптар. Саая Салбаковна ынчанмады-даа, оода чадаарда хевим-даа ужулдурбады. Менче бүдүү көргүлээш, карточканың даштын андара тыртып көрдү.

– Харыңар шыылаан-дыр. Ажылыңар аайы база ындыг болгай: үргүлчү номчуттунар, дүн-хүн чок бижиттинер, боданыр. Чогаал база бижип турар болгай силер. Ол бүгүнүң салдары боор ийин. Мен дугайты ында деп карадап олур мен – дээш, Саая Салбаковна алдыы эрнин ызыртынгаш, кезек ора, аяар үн-биле уламчылады: – Ынчалза-даа хынап көрээл. Анализтер эртер апаар-дыр. Саяк, бижий шаавыдам.

Хөй-ле кабинеттер эжи оочурулап, бирээзинче кирип, бирээзинден үнүп, каш хонук улаштыр базып келдим. Хайлыг суббота, воскресенье база таваржы берген. Ынчап туруп-туруп, таптыг-ла чеди дугаар хүнде катап келдим. Саая Салбаковна ол хүн дүш соонда хүлээп алып, а мээң карточкам оларда хевээр. Талон-даа айтырбаан мен. Өнедин, хамыктың соонда барып кирдим. Биеэ хевээр-ле, эмчи биле сестра иелээ.

– Уваа! – деп сөс-биле Саая Салбаковна мени уткуду, – кедип келген-дир силер але? Бис силерни ам келбези ол-дур дижиб турдуvus. Каң-кадык кижиге-дир мен деп, боду-ла билип каан-дыр деп-даа турдуvus. Чоп кончуг саададыңар?

Чугааладым-на: чаңгыс рентгенни безин үш хүн манадым – үрелип турган.

– Ийе-ийе, ындыг харын. Силернии чөп-түр.

Саая Салбаковна анализтерниң түңнелдерин көргүлээш:

– Мындыг-дыр – дээш, улуг-эргээн көргүстү. – Кадык-даа шыырак-тыр. Чугаалажык мен чоп, нервиңер хирелиг боор деп. Дыштаныр болза, эки-дир – дээш, кезек олуруп-олуруп саналым айтырды: – Азы невропатологче чорудуптайн бе?

– Чок-чок! Хей.

– Чүгө?

– Ол эмчиге кирериниң бергезин билир мен. Баарымгадаа, дыштан-на дээр ыйнаан, силер ышкаш. Ооң орнунга меңээ курорт карточказындан долдуруп берип көрүңер. «Үш-Белдирже», чок болза «Чедерже». Өскээр ырап канчаар, олар меңээ тааржыр боор.

– Кайызы-даа тааржыр – дижик.

Мени кирзин дээн эмчиниң эжииниң аксында узун оочур турупкан. Ам эң сөөлүндө апарган мен. Ында турганнарның чугаазын дыңнаарымга, кол эмчи мээң чаңгыс чурттуум апарды. Саая Салбаковна аан. А бистиң эмчивис та кым? Айтыржырывыска, билир кижичок болган. Ынчап турувуста дүүн машиназынга олурупканым хаш арынның, чараш херээжен ак халат кедипкен, хертейти базып келгеш, амыр-менди-даа айтырбайн, кабинетче кире берди.

– Бистии бо-дур, бо-дур. Амырадым – деп, эжиктиң тудазындан туттунуп алган турган, көк баштыг кадайның чугаазы үнүп келди. – Бистиң чер кижизи-дир. Хөлчок эки кижичок боор. Хөглүүн канчаар силер. Чаң-даа бар-ла.

А мен сөстөрүн дыңнаар-даа хөңнүм чок болду. Чайгаар кылымы хайнып тур: ооң хүлээп алыышкынынга баарым оранчок, ийи суг шак болгаш, канчаар ийик мен. Үнүп чоруткаш, хавак кырында сандайга таакпылап олур мен. Чаным-биле бүрүткел кылып турар уруг чизиредип эрткен чүве. Ап каам четпээнде, кол эмчи-биле кады үнүп келдилер.

– Эмчиңерге кирдиңер бе? – деп, Саая Салбаковна эртип чыда, айтыра-дыр.

– Чок.

– Кирип алыңар, кирип алыңар. Мен ийинден хайгаарап турар мен – депкеш, ам мырыңай шошкупту. Та кайнаар ындыг кончуг эшкедээри ол. Чүү-даа болза, телефонда-ла келдирген боор деп бодадым. Мында телефон бүрүткел кылыр черде, оон ыңай директорнуң бажыңында бар деп дыңнажык мен, оон өске кайда-даа чок, эжик аксында таңныылда безин чок.

Саая Салбаковнаның сөстөриниң утказын илередир, ужурун тывар дээш, бажым ышты. «... Ийинден хайгаарап турар мен» деп ол чүү дээни ол. Ийинден хайгаарап дивейн, бодунга ап алза. Чүглө таакпы ыжы буруладырынга өй мен. Ынчап олурумда, Ашак-оол бо чанымда аскаңгырлап келгеш, кожа олуруп алды.

– Ол эмчи-биле, Саая Салбаковна-биле, таныш кижиге сен бе?

– Оо, бистер шагда таныш, күш таныш – деп, багай тывалаар орустар аяны-биле чугаалааш, ындызынга чоргаарланыр дээн чүве дег, ийи холун сандай ооргазынче кежилдир каапкаш, аскак будун бурунгаар сорайты сунупту. – Ол мээң тыным алган-дыр. Бөгүн мени кончаан-дыр.

– Бо кажан, чежен тывалаарың утгуп алдың? – деп, арай хедер үн-биле чемеледим. – Сени чоп кончуй берди?

– Ол дээрге чажыт-тыр ол. Өске кижиге хоржок, чугаалап болбас – дээш, бар-ла шаа-биле тадылады каттырды. – Мен сенээ соонда чугаалаар. Билген?

*****

Эмчилер чугаалаан чүве, кежээлерде хөл кыдыыга кылаштап турар болзуңарза, ооң чыды дыка ажыктыг деп. Ынаар-ла базап кагдым. Ак салдыг ирейниң хөл дугайында чугаазы сагыжымга кирип чораан. Бетинден бар чыда, бараанын көөрүмге, ында ийи кижиге карарып көстүп тур. Аныяктар деп бодаан мен. Чанынга чеде бээримге, ийи ашак: ак салдыг ирей биле Дарган-оол.

– Чыдының экизин көрдүң бе. Эки кирип тын – деп, ак салдыг ирей шала көргүрээш үн-биле чугаалай-дыр. – Ол база эм-дир.

Шынап-ла, ажыксыг, дуусуг чыт думчук иштин саргыдып турар.

– Тынып чор мен, тынып тур мен – дээш, маңаа көргүзүп берейн дээн ышкаш, бар-ла шаам-биле кызып-кызып, ишкээр-ишкээр, хандыр-хандыр тынгыладым.

– Ол, ол.

Мында эн хөй куш – дуруяалар. Олар курорт чоогунче чоокшулавас. Ол чарыкта, хөлдүн бажында кончуг хөй.

Хүндүс олар көстүр. Ийи-чаңгызы курорт кыры-биле ужуп эртип турар, а кежээ апаарга, ол-бо чүкте алгырышкаш туруптар. Мурнуу чүкте бирээ кр-ург дээн болза, сонгу чүктен бирээ харыылаар, барыын талаңда база бирээ эдер. Оларның имир-биле чарыштыр элбээ-биле хөлзеп эгелээри илден. Хүндүс колдуунда черге, ховулардан доос-каралар чыып чип, сыпта тараа тө силгип хүнзээр болза, кызыл-хүннеп турда, дээрде көдүрлүп аар, ынчангаш хөлдү долгандыр ушкаш туруптар. Бир дуруяа чавызы кончуг бистиң кырывыс-биле чалгыннары хиигейнип, алгырып эртти.

– Чаңгыс чүве ужуп турар чоор бе? – деп кымга-даа эвес, туугай айтырыг үндүрдүм.

– Чо-ок, чаңгыс эвес. Оларны бир кодан, өөр деп билир херек – дээш, Дарган-оол, дүн өттүр көрүп кааптар-даа чүве дег, дээр шаар көрдү. – Мынчан черле ынчап баарлар.

Аңаа ак салдыг ирей ушкажы каапты:

– Ындыг, ындыг, мынчан ынчап баар. Чылыг ораннарже ужуптарынга белеткенип турар.

– Бөлдүнчүп-хавырлып де. Оон-моон ушкулап кээп – дидим.

– Чок, бөлдүнчүрү арай элек. Бо алгыржып турар чүвелер бо черниң турум куштары-дыр. Ма-аа, дөө турган дагларга, төрүттүнгүлээн, маңаа өскөн — деп, Дарган-оол оларның амыдыралын эки билир кижиге бооп тайылбырлады:— Ам кежээниң-не дыннаар болзуңарза, черле ындыг, ол-бо талада алгыржып-ла турар. Таптыг көөр болзуңарза, адазы чүве бе, иези чүзе бе, бо чылгы оолдарын кончуг таптыг чыскаап алыр. Оон-на бо мынчалдыр ушкаш туруп бээр. Оолдарының чалгыннарын быжыктырып турары ол. Шупту дуруяа дооза алгыржып, чирилевес болдур ийин, чаңгыс баштыңы кр-ург, кр-ург деп каап чоруур. Бодап көөрге, оолдарын ынчаар ужунар, мынчаар ужунар, чыскаалдан үнмеңер деп командылап чоруур

хире. Бир эвес ынча хөй дуруяалар дооза чир-шоң дүжер болза, ат чүве ыйнаан, кулак уюкталыр. Мен бо хөл кыдыынга хөй-ле чылда чурттап келдим, боларның алгызын-даа, ырызын-даа дыңнап пат болдум.

Ак салдыг ирейни халыттым:

– Силер бо хөлде бүгү-ле чүве ыглажып турар апарган дээн болгай силер. Ындыг эвес хевирлиг ийин. Безин чадаарда бо дуруяаларны көрбөспө. Ырлажып турарлар ышкажыл?

– Чок, чок – дидир оң. – Ол ыры эвес-тир. Оларның ырызы бир янзы. Ылаңгыя чазын чанып кээп турда, ырлажып турда, магалыг-ла. Боларныы шын – дээш, Дарган-оол ашакче бажын эргилдирди. – Оолдарын башкарып турар үннер-дир. Шериглер болза, командирлер-дир ийин але – дээш, ашак таакпы кыпсып алгаш, каш соргаш, сугже октапкаш, аксын чода тырттынды. – Ядараан, ларекта орта тыртар таакпы безин чок. «Астраны» ааска суп аарга, дораан ылчырап каар, дымаа-чараа дег, кижиниң таакпы тырттыксаанын безин чидирбес – дээш, уламчылады: – Алызы баксыраан хөл бо. Үжен ийи чылда маңаа келгенимде, сугнуң терени дөрт метр чедип турган, ам метр-даа кайын чедер. Куш аймаа шуут имилээр турду: аңгырлар, ак-кускуннаар, дуруяалар, эң-не хөйү өдүрөктер чүве. Бичии-бичии куштар мырыңай эндерик турган. Долгандыр кулузун-хыыргыыш бир-ле шыргай чыраа. Ам олар чок, төймөк терезиннер арткан. Ынчан тогдуктарның, торлааларның, черле кандыг-даа хову кужунуң хөйүн канчаар. Ам кайдал? Куруг, омаа-хоң. Чүгле чаңгыс бе, ийи бе кодан торлаа арткан ышкаш-тыр. Бергедээн хөл бо, өлүмү чоокшулаан. Чадаананың Бора-Хөл канчалчык, ол дег, ис чок чиде бээр хөл бо.

Ийе, ак салдыг ирей шынын чугаалады. Мен-даа ийи караам-биле бичиимден-не көрүп келдим. Бора-Хөл деп хөл чоокка чедир-ле хову ортузунга кылаңайнып чытты. Ону хөөлбек деп болбас, шору улуг хөл болдур ийин. Та кажан тыптып келген хөл, оозун кижини билир эвес. Бодавыже, ооң назыны чүс-чүс, муң-муң чылдар азы хөлчөк узун деп билир керек.

Олче кирип чыткан, Адар-Төштен агып чыдар кара суг ам-даа бар-ла чүве-дир. Ол хиреде ала-хөңнүнде кадып калган. Кижини кайгаар чүве.

Ак салдыг ирей Чедерни аңаа, Бора-Хөлге, дөмейлеп, бо хөлдүң салымы ол хөл ышкаш болур деп олулар хире-дир. Бир-бир бодаарга, ооң ынчап олулары чөп-даа ышкаш. Ынчалза-даа удурландым:

– Таан кайын ынчап баар. Кижии амытан кончуг болгай, тыппас, кылбас чүвези чок, камгалап аптар ыйнаан. Дөө безин кудуктар казып тур ышкажыл.

– Ой та, оозун мен билбес мен – деп, ак салдыг ирей бо удаада база-ла дүжүп бербейн барды.

– Чоруур бис бе? Чоп сооксумаар чүвөл? – деп, Дарган-оол санал үндүрүп келди.

Ам болган, агаарлаан. Аныяктарның танцылаарын барып көөр-дүр – дээш, ак салдыг ирей баштап базыпты.

Капсырылга 3.

В.Сагаан-оол. Он алышкылар

Оң бут. Солагай бут. Оң хол. Солагай хол. Оң талакы карак. Солагай талакы карак. Оң талакы кулак. Солагай талакы кулак. Аас. Дыл.

Шыяан ам!

Оранчок талыгыр үеден бээр-ле олар
Он алышкылар чурттап чораан ирги дээ.
Эдержип, чурттаары эп-найыралдыг-даа,
Эки, бакты деңге-ле көржүп чорааннар.
Алгыжып, бактажып, маргыжа-даа бербес,
Ажыл, ачызын кылып-ла келгеннер-дир.
Ынчалза-даа шаг-шаа-биле кайын турар.
Ылаптыг чайы чок чымыш дугайында
Сагыш-сеткилин бут алышкылар сөглөп,
Чаргы үндүрер бодааннар-дыр эвеспе.
Ону оң, солагай буттар алышкылар
Орааштыы кончуг эгелээннер иргин ам.
“Оң, солагай буттар алышкылар, бистер,
Онза берге ажыл, чымыш көрүп чор бис:
Сес алышкылар силерни кырывыска,
Сеги ышкаш, чүктеп бараан болуп чор бис.

Ону силер ожаап кээргевес-тир силер.
Ожаар болзуңарза, човулаң ышкажыл!”

Оң, солагай холдар алышкылар анаа
Окта чүүлдүгзүнмейн, удурланып-тырлар:
“Оң, солагай бут алышкылар адаавыста
Онза аар үүргелиг чоруурлар-даа болза,
Оң, солагай холдар алышкылар бистер
Оларнындан чиик ажылдыг деп бис бе?
Хамык чүвени бистер-ле амыр-дыш чок
Карбаланып, човап чоруп кылыр-дыр бис.
Оң, солагай холдар алышкылар чок болза,
Оо, өршээзин! Буттарда кордал чүү боорлаан!

Оң, солагай кулак алышкылар ынчан,
Отка кагган сиир дег, хорадап үнгеннер иргин:
“Чымыштыг иш кымда чок деп бодаар силер?!”
Шынын бис – кулак алышкылар – сөглээл:
Бүгү-ле чүвени баш удур дуюкаалап,
Бүрүн дыңнап турар улус кымнар ийик?
Кулак алышкылар бистер чок болзувусса,
Хугбай айыыл силерге дораан таваржыр!”
Оң, солагай кулак алышкыларны дыңнааш,
Оң, солагай карак алышкылар кежээлээн:
“Оң, солагай карак алышкылар чокка,
Оо, силерниң чаңгызыңар-даа чурттавас!
Бачыт, халапты бистер эндевес бис.
Баш удур көргөш,медээлептер болгай бис.
Ажыы-биле бүзүредип тур бис харын,
Амы-тыныңар алыкчылары ылап бис!”
Адактың соонда аас, дыл алышкылар
Ак, кара чок шынын сөглээннер иргин ам:

“Он алышкылар шупту ачылыг-дыр бис,
Ол-бо дижип, чая каашкан херээ чок!
Шупту бот-хүлээлгеге шынчы болганда,
Шуугашпаалыңар шинме, ынчалза-даа:
Аас, дыл алышкылар бис чок болзувусса,

Аа богда, та чүү болур чүве ийик аан.
Амдан хоолулуг чемнер бистерни дамчып,
Аштаан ижин-хырныңарга хоолу болуп,
Кадык чуртталганаңарны магадылап,
Камгалап турар ышкажыгай, ындыг аа?”

Бужар караңгы дүне бут алышкылар
Булганып чорааш, чодаларын сып ап-тыр.
Оң, солагай карак алышкылар херек боорга,
Оларны дораан буттар хостап алганнар-дыр.
Карак алышкылар оон хосталган дораан
Хамык айыылды көрүп, чайладыпканнар.
Эндээштин, сынган буттарның чодаларын
Эм оът тыпкаш, база экиртип кааннар-дыр.
Кежээлээн бардам буттар алышкылар ам
Кеземчени көргөштин, ооң соонда черле
Бак ёралыг үүлгедир чаңын узуткаар деп
Бады-даңгыраан бергеннер-дир эвеспе.
Буттар алышкылар ам кезээн, билинген,
Бузуттуг бак чаңын катаптавастар деп,
Өскелери улуг идегеп, бүзүрөп,
Өөрүшкүлүг сеткип турганнар иргин ам.

Ам-на бардам буттар алышкылар ол орта
Ажыы-биле буруузун ылап билингеш,
“Сес алышкыны көдүрер хүлээлгевис
Черле бистиң салымывыс чүве-дир” – деп
Өөрүнүн мурнунга ылап даңгыраглааш,
Өскерлиш чок шынчы болурун хүлээнгеннер.

Ол ыдык хүлээлгезин бут алышкылар
Ооң соонда шынчы күүседип тургаш,
Ондактан бирээзи кемдей-даа бээрге,
Олар эмнеп, экиртип алгаш, катап-ла
Салымының үүлезинге шынчы болуп,
Шаг шаа-биле мөңгө баг бооп чоруп-турлар оо!

Капсырылга 4.

«Литература шинчилээр эртемче кирилде» деп эртемге шылгалданың чижек айтырыглары

1. Литература шинчилээр эртемче кирилде деп чүл? Ооң кол болгаш дузалал адырлары.
2. Литература теориязы – литература шинчилээр эртемнің кол адыры.
3. Композиция дугайында билиг. Композицияның хевирлери.
4. Шүлүк чогаалдарының композициязы.
5. Проза чогаалдарының композициязы.
6. Шиң чогаалдарының композициязы.
7. Тема, идея дугайында билиг.
8. Литературлуг школалар дугайында билиг.
9. Литературлуг угланышкыннар болгаш агымнар.
10. «Литература шинчилээр эртемче кирилде» деп эртемнің өске эртемнер-биле харылзаазы
11. Сюжет дугайында билиг. Сюжеттиң кезектери.
12. Аристотель – литература теориязының үндезилекчилериниң бирээзи, ооң кол ажилдары.
13. Делегейниң шүлүк системазының дугайында билиг, ооң хевирлери.
14. Шүлүк чогаалының хемчээлдери.
15. Эрте-бурунгу Римге литература-теоретиктиг ажилдарның сайзыралы
16. Шүлүк чогаалының элементилери.
17. Платоннуң чечен чогаалдың аймактарының дугайында өөредии.
18. Литератураның аймактары болгаш жанрлары.
19. Россияга литература теориязының сайзыралы
20. Аристотельдиң «Поэтика» деп ажылының утказы.
21. Чечен чогаалдың сорулгалары болгаш хүлээлгелери
22. Литератураның кол чуруур предмети
23. Троп дугайында билиг, ооң ужур-дузазы, хевирлери.
24. Стилистиктиг фигуралар.
25. Овур-хевир, персонаж, характер.
26. Чогаал маадыры, ооң поэзия, проза, драмага көстүүшкүнү.
27. Автор дугайында билиг.

28. Эпос аймааның жанр-хевирлери.
29. Лирика аймааның жанр-хевирлери.
30. Драма аймааның жанр-хевирлери.
31. Лирика-эпос чогаалдарының дугайында билиг.
32. Классицизмниң тыптып, тургустунганы, ооң төлээлекчилери
33. Г.Э. Лессингиниң «Лаокоон...» деп ажылында поэзияның ужур-утказын үнелээни.
34. Сентиментализмниң онзагайы.
35. Н. Буалонун «Поэтическое искусство» деп ажылында литература теориязынче киирген угланыышкыны, ооң бот-тускайлары.
36. Романтизм.
37. Мөңгө болгаш мөңгө эвес темалар дугайында билиг.
38. Гегельдин эстетика дугайында ажылдарының литературага салдары.
39. Реализмниң тывылганы, ооң иштинде агымнар.
40. Дыл – литератураның кол элементизи.
41. Бир-мөзүлөш омур-хевир дугайында билиг.
42. Ф.К. Горацийниң «Оды, эподы, сатиры, послания» деп ажылының утказы.
43. В.Г. Белинскийниң литература-теоретиктиг ажылдары. Оларның ужур-дузазы.
44. Композицияның кезектери.

Капсырылга 5. Конспектилээр ажылдар

1. Платон «Государство».
2. Аристотель «Поэтика».
3. Ф.К. Гораций «Оды, эподы, сатиры, послания» деп ажылы.
4. Лессинг «Лаокоон или о границах живописи и поэзии».
5. Н. Буало «Поэтическое искусство».

Соян Айланмаа Мылдыргыновна
ЛИТЕРАТУРА ШИНЧИЛЭЭР ЭРТЕМЧЕ КИИРИЛДЕ

Учебное издание
На тувинском языке

Редактор Е. К. Сенди
Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 17.03.2022. Подписано в печать: 31.03.2022
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 4,1. Заказ № 1763. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ